

2.1.8^o

Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herriko historian

JOXE AZURMENDI

Hona hemen, ikerketarik baino, irakur eta geure historiaren ikasi-zale baten apunteak, bilketa gisa, dokumentazio eta ikerketa monografiko faltaz, egin ere oraingoz egiterik ez dagoen, uzterik ez daukagun, euskal pentsamenduaren arloan historian zehar ausartzuz.

XVIII. menderarte bakarrik da, Euskal literaturaren historiako autoreak ez dira begirutzen (ikus aparte). Erdarazko literato euskotarrak ere jeneralean ez (Arbolantxa, etab.), nola eta ez diren pentsamenduaren historian sartzen.

ERDI AROA (IX-XV)

Hastapen ilunak (IX-XI)

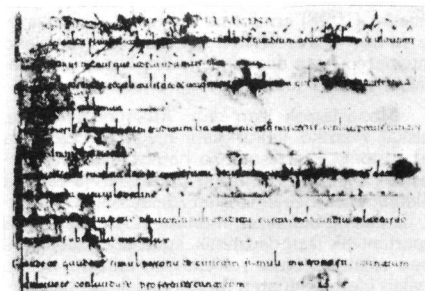
Monastegiak

848an ikusi zituen San Eulogiok Pirinioetako monastegi nafarrak. Hiru urte geroago (Nafarroako erresuma orduantxe ari zen burua altxatzen) Wiliesindo Iruñeko Gotzainari bere gutun famatua idatzi zion Kordobatik, monastegi nafarren goraiapamenez: Leire, Igal, Urdaspal eta, bereziki, San Zakaria Zilbetikoa, bere argiz mende balde guztia argitzen omen zuena. Handik hara dakigunez, liburu asko ("multa volumina librorum") eta txit interesgarriak zeuzkaten monastegiok. Kopiatu eta Kordobara eraman egin zituen San Eulogiok halako batzuk, itxura duenez hango laikoak kultura latino profanora zaitezko asmoz: Juvenalen Satirak, Horazioren obrak, Virgilioren Eneida, Porfirioren Oposkuluak, Adelhelmoren Epigramak, Avenioren Alegi Poetikoak. Baita San Agustinen "Jainkoaren Hiria" eta bes-

te himno erlijioso bilduma aberats bat ere. San Eulogio harritu, eta eraman zuen beste liburu bat "Mohamet profeta faltsuaren historia" izan zen.

Hasiera ezin hobe bat da, eusko lurretako kulturaz historian daukagun lehenengo informe hau. Liburuotatik, Nafarroa berbizte karolinoren eraginpean ageri zaigu. Baina muga-erresumaxo honetan, islamarekin konfrontazioak nahitaez berarizko esanahia izan behar zizun. Nafarroa zubi bat izango da hegoalde mohametanoaren eta Europa kristauaren artean.

Leodegundiaren epitalamioak borobiltzen du hasiera eder hau. "Se trata, diosku H. Anglések, del canto epitalámico más antiguo de los conservados con notación musical, único en su género. Ya es curioso que un reino que acaba de nacer, pueda ofrecer al mundo un canto epitalámico con música, durante el siglo IX, caso único en las culturas europeas". Ordoño I.aren alaba Leodegundiaren ezteiak printze nafar batekin ospatzeko onduda da kanta hori. J. M. Lacarrarentzat "otra muestra de la cultura literaria y musical de estos monjes del Pirineo" litzateke. Pentsatu ere, nekez pentsa liteke beste inon Iruñeko Gortean, Gotzainaren inguruan edo, hartarainoko gaitasunik. Baina epitalamioaren autore bezala monjeak pentsatzea ere, erraza ez da egiten. Beste berri-rik utzi ez duen nukleotxoren bat suposatu behar ote da Gortean, kultura biziki finekoa, bufoien musikaren eta berritsukerien mespretxatzailea, doinu gozo eta kitara, lira, flauta, zinzalo zalea? Dena den, erreginaren donarioa, elokuentzia eta letretako jantzitasuna espreski goratzen direlarik, laudorio modu kultista samarra eriti lekiok ez guzti horri, modu gortesau karolinorik hobereanean. Eta, nolnahi ere, monastegian ala Gotzainaren

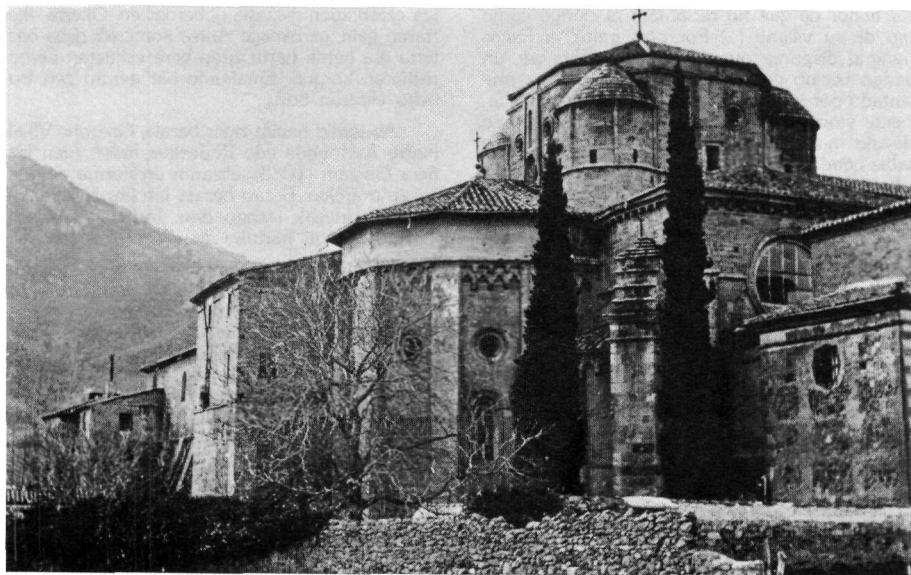
VERSI DOMNA LEODEGUNDIA REGINA

inguruan sortua izan, lekuko paregabea da, kultur bizitza loratsu batena erresuma zaharrean.

Inperioaren suntsimendi eta inbasioen ondorenean, kultura greko-latinoa, monastegietan babes- turik, monjeek salbatu digute, lurak eta letrak landuz, beren apalean. Nafarroan holako asko zegoen. Ez da pentsatu behar, ordea, San Eulogiok IX. mendean ikustatu zituen mendietako monastegiok propio ikastetxeak zirenik, edo propio kultur zentruen batzuk. Beti ere monastegietan ikasi, ikasten zen. Bazuten eskuizkribu ederrik. Agian bazuten etxean kopistaren bat ere (Nafarroako monastegietan gutxi ikusten dena halere). Gerora, liburutegi famatuak egon dira monastegi handietan. Naxeran eta Iratxan adibidez, azkeneko honetan 1522an Unibertsitate bat ipiniko bait da, Salamanka eta Alkalakoen pribilegio berdinekin. Baina San Eulogiok goraldtu, haien deboizio handiagatik goraldtu ditu monastegiok, ez haietako kultura handiagatik, edo aipatu ere egiten ez dituen eskolengatik. IX. mendean Nafarroa oraindik normandiarren eta musulmanen etengabeko erasoen azpian zegoen, behin eta berriro kiskalduta goitik eta behetik. Ez zen erretiro eta kultura handietarako lekua.

X. mendean, erresumako bizitza mendietatik Errioxa aldeko lautadetara aldatzen denean, orduan indartu dira, bakean eta aisian kultur etxe bezala, monastegi handiak: San Martin Albeldakoa, Donemiliaga, etab.

Albeldan X. mendeko aipagarrienak dira. Salvio abatea, deboiziozko idazlea, eta Vigila monjea, "Kodize albeldarra" edo "vigilanoa"ren egi- lea. Kodize honetan hainbat testu juridiko, krono- logiko, aritmetiko biltzen da. Eta, ohargarria, men- debaldean lehen aldiz hemen aurkitzen dira gure bederatziz zenbakiak, arabek indiarrei eta kris- tauek arabeei ikasiak. Donemiliagan, beste kodi- ze askoren artean, "Glosas Emilianenses" direla- koak zaizkigu gogoangarriak. Kodize honetan, latinezko hitz edo pasarte ulerkaitez, lerro tar- tean edo bazterrean, Gaztelako erromantzean "glosaturik" datoz. Hauek dira, beraz, erroman- tze gaztelauaren texturik zaharrenak. Hementxe aurkitzen dira, glosa moduan halaber, euskaraz- ko texturik zaharrenak ere. "El autor de las glosas (...) tanto pudo ser, por cuanto ahora sabe- mos, alavés o riojano como navarro" (L. Miche- lena).

Iratxe-ko Monastegia, literatura greko-latinoa gorde ahal izan duten etxeok izan dira bai eliza eta bai gizarte feudalen eskola nagusiak.

Kultura erlijiosoa da nagusi, monastegiotan ezezik aldi guzti honetan, erabat. Baina ikuste-koa da jadanik nabaritzen den historiaren arreta. Donemiliagan hasten da historiografia nafarra (IX), Espainiako historiaren interesa ere. Eta, XI. mendean, literatura profanoarekiko Donemiliaga-ko monastegiaren irekitasuna somatzen dugu, monje batek *Chanson de Roland*-en gaiaren laburpena egiten duenean. Santiago-bideak Frantziako aireak zekartzan, artean adina letretan. Monastegiak berak ere, aurrena Clunyko (910), gero Zisterko (1098) erreforma mogimenduekin, errege familia frantsesekin azkenik, beti Frantziako eraginaren pean desarroitatu dira Nafarroan, iparraldeko kultur bultzada hegoaldera zabalduz.

Monastegiok izan dira, XII. mendera arte, Euskal Herriko kultur kabi bakarrak. Zalantza gabe monjeok erresumako hainbat jenderen irakasleak izan dira (badakigu printzeak eta zenbait zaldunkumek Leiren ikasten zuela). Baina ez dirudi, ez dakigu behintzat, monastegiok inoiz eskola inportanteak izan dituztenik, kulturaren zabalkunde-antean saiatuak, beste tokietakoen antzera. Jende apalen eta munduaren ihesi joandakoen babeslekuago ziren, inondik ere, klase gorenek apenas armak besterik ezagutzen zuten gizarte zakar, letretarako astirik gabeko batetan. Erresumaren txikiak eta jite borrokariak ez zuen eskolatu-klase ugari baten eskakizunik.

Gotzainak

XI. mendean Zuberora Akizeko (Dax) elizbarrutitik Oloroekora pasatzen da (1058). Zuberora-ko familia nobleek beren semeak Gotzaingora altxatzeko aukera izango dute, Gotzain izateko eskolaren bat izango zutela pentsa bait genezake, nahiz ez handia behar. Hor ikusten ditugu Eztebe, Guichard Mauleko Bizkuntetaren semea, 1058 aldera; Amato, Maitia familiakoa omen (1070), nortasun bortitzekoa berau, Gregorio VII-ren legatua, erreformatzaile kementsua, Bordaleko Apezpiku izendatua 1089an. Zuberotarrek izan dira, baita, Fortaner, Akizeko Apezpiku XIII. mendean (1204); Pedro Sarongoa, Oloroen, XIV. ean (1348-1370); Joanes Maulekoa, Bonnefonteko Abatea, Saint Bertrand de Commingesko Apezpiku XVI. ean (1513). Monastegietan eskolatuak zalantza gabe.

Baionan ere aurkitzen da zuberotarrik. Hala beste Fortaner bat, mauletarra, XII. mendean. Bidezkoa da Baionan halere baionarrak eta lapurtar edo basa-nafarrak ugaritua izatea: Pedro Bertran Ezpeletakoa (1170 aldera), Pedro Bertran Saultekoa (1230), lapurtarrak; Bernardo Lakarra, Antso Ahaxekoa, nafarrak; kaskoinak izango dira gehienak. Baionako diozesiaren berri zehatzak ere XI. mendean hasten gara jakiten.

Armentia utziz orain, gotzain-aulki nagusia eta hobekien ezagutzen duguna hegoaldean dago, Iruñean hain zuzen. Hemen ere nafarrak direnak edo diruditenak eta kanpokoak nahasi. J. Goñi Gaztambideren historia galanta ez da txarra, ikusteko, Gotzainontzat, mila modutako beste lanen aldean, kultur arazoek zein gutxi esan nahi zuten. Ziren bezalako jaun feudalen buruhausteetan ikusten ditugu buru-belarri.

Nafarroako Gotzaingoa ere —“tras un siglo de itinerantismo”— XI. mendean finkatzen da Iruñean. “El obispo vive allí rodeado del cabildo catedralicio y, si va a Leyre, puede contar con el consejo y la colaboración de los monjes que, tras la aceptación de la regla benedictina, han comenzado una nueva vida. La reforma eclesiástica, impulsada por Sancho el Mayor y continuada por sus inmediatos sucesores, se extiende a los principales cenobios de sus Estados: Irache, San Juan de la Peña, Oña, San Millán de la

Ibañeta-ko basiliza. Mendean euskal herria mendietan bizi da, oraindik hirietan bildu gabe.

Cogolla y Albelda; embiste a los monasterios liberándolos de los laicos y alcanza también a la catedral de Pamplona” (J. Goñi Gaztambide).

Eliza, izan ere, erregearen eta zaldunen manupean eta zerbitzuan egon da. Erregearen da Gotzaina, Gotzainarenak edo zaldunen batenak monastegiak. Erreforma gregoriotarraren ideiak XI. mendean azken aldera hasiko dira gailentzen. Bitartean, nagusia non, han zerbitzaria, erregearen segizioan ibiliko dira Gotzainak, harekin gerrara joanez, haren interesak begiratzeko etxean geratuz, haren mandatu diplomatikoak urrutietan burutuz. Rikardo Lehoi-Bihotzak Gurutzadara joatea erabaki izanik, Baionako Gotzain Bernardo Lakarra-koa behingoa atxeki zaio, baina ez gurutzariak izpiritualki sendotzeko, Gotzain gisa, ezpada Armadako almirante bezala. Errodrigo Ximenez Radakoak Tolosako Navaetan ekingo dio. Nafarroan erregeek ez dute Gotzainak baino interesen begirale hoberik, ezta Gotzainek ere grazia emaila eskuzabalagorik erregeak baino. “Burdinezko mende” gogorak dira. Dokumentuetako latin-lardaskan ikusten da, Gotzainok bezalata gramatika baino aurreragorik.

Kleroa, bestalde, Gotzainaren ingurukoena ere, konformidadean “klase eskolatu” bera izan arren (noble askorentzat desohorezkoa zen irakurtzen aritzea), ezjakintasun hutsean bizi zen, jaun feudalen izendapenetik eta morroin. “Cuando un letrado, hijo de labrador, quería ser clérigo, debía obtener primero el consentimiento de su señor, y éste se presentaba al Obispo para dar fiador de que no reclamará al clérigo como hijo de su villano (...) Por otra parte, el Fuero General disponía que el párroco debía ser un clérigo vecino de la villa o hijo de vecino; presentado por los vecinos de una aldea y estrechamente vinculado a ella, es de pensar que no se alejaría mucho del ambiente mental en que se había criado” (J. M. Lacarra). Jaun feudalei klero eskolatu bat ez zitzaiela interesatzen, bistan da. Herriska edo auzoko eliz-lanak eskola handirik eskatzen ez zuela ere. Eta, gainera, Nafarroako monastegietan, salbuespen bakanak salbu, kopia-lan oso gutxi egiten zen, eta idatzi ez den liburirik ez da irakurtzen. Klerikoen formazioa, nahitaez memorian oinarritua, ebanjeliok eta kantika batzuk ikastetik nekez pasa zitekeen.

“Navarra era entonces un país de labradores, pastores y ganaderos. No había en ella ni mercaderes ni artesanos. Algunas de las poblaciones más importantes, como Estella, Sangüesa y Puente la Reina no existían todavía. La única ciudad, Pamplona, constaba tan sólo del barrio de la Navarrería, consagrado exclusivamente al cultivo de la tierra. La descripción de un geógrafo musulmán conservaba validez en sus líneas esenciales: Pamplona “se encuentra en medio de altas montañas y valles profundos, está poco favorecida por la naturaleza. Sus habitantes son pobres, no comen según sus deseos, y se entre-

gan al bandolerismo. La mayor parte hablan el vasco, lo que les hace incomprensibles (...)”. En esta minúscula ciudad no existía más que una iglesia parroquial, la iglesia del obispo, la catedral, servida por canónigos regulares y dedicada a la Asunción. Esta iglesia no sólo ejercía la jurisdicción espiritual sobre la ciudad y su territorio, sino también la temporal (...). La diócesis presentaba un tinte monástico (...). Unos trescientos monasterios, en su mayoría familiares, poblaban la geografía religiosa de la diócesis, y eran un índice del fervor popular. El sistema de las iglesias propias se hallaba muy extendido. Muchas iglesias estaban en poder del rey; otras en manos de los nobles o de los caballeros” (J. Goñi Gaztambide).

Nafarroako erresuma murrizturik eta kasturirik sartuko da XII. mendean. Antso Peñalengoaren asesinatoaren ondoren (1076), Gaztelak Errioxa, Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa, eta Burebako parte nafarra, harrapatu dizkio. Tuterako aldea musulmanen eskuetan dago oraindik. Baina, XII. mendean, Nafarroa kokkor hau biziberritu egingo da.

XII. mendeko Ernazimendua

Berrikuntza orokorra

Gotzain prestuak izan ditu Iruñeak XII. mendean, kanpotarrekin hasita. Belasio hil zenean (1078), Antso Ramirezek bere anai Gartzia infantea ezarri zuen diozesia gobernatzen. Okerra okerraren gain, geroxeago Antsa kontesak neba baztertu eta berak hartu zuen bere eskuetan elizbarrutiaren kargua. Emakume bat geratu zen Iruñeko elizaren buru.

Abusadio hauen zigor bezala, Gregorio VII.ak Pedro Andouque edo Rodezkoa bidali zuen Iruñera Gotzain (1083), elizaren erreforma eragiteko ardurarekin. Berau bezala jarraitu zaizkionak, Gotzain artez izango dira. Iruñeko diozesiak itxura berri bat hartuko du.

“Los vientos de renovación que soplaron sobre la diócesis en el siglo XII, afectaron profundamente al dominio de la cultura. Por primera vez funcionó una escuela catedralicia en Pamplona, de la que salieron excelentes canónigos, obispos y seglares. Además, no pocos capitulares y otros estudiantes navarros comenzaron a frecuentar los centros intelectuales más acreditados de Europa, regresando con el título de maestros y cargados con las últimas producciones científicas. En el siglo XII hubo al menos seis maestros navarros (...). Estos maestros son los que sin duda iniciaron la lenta introducción del derecho canónico y romano” (J. Goñi Gaztambide).

Nafarroa zinez aldatu egin da. Santiago-bidea bortizki mogitzen hasia da. Clunyren eraginez biztu den Gurutzada-izpirituak, zaldunak zein erro-

mesak Nafarroako portuetan barrena samaldaka sarrarazten ditu. Bide-ondoetako kapera, monastegi eta ospitale herrisketarako nukleoak errotzen dituzte, biztanleria sakabanatua biltzeko. Euskaldunak ibiltari franko piztiak dira oraindik, Aymeric Picaud-i dena sinestu beharrik ez bada go ere. Abate Oliba Vic-ekoak euskaldunen hiru plagak —intzestua, mozkorkeria, aztikeriak— salatzen ditu. Eta Laterango III. Kontzilioak (1179) euskaldunen basakeria kondenatuko du, euskaldunak deskomekatuz (urte horretantxe euskaldunak, deskomekuen kezka larririk gabe, iparraldeko lautadara jaitsi, edonolako barrabaskeriak egin eta Bordaleri erasotzen ari dira). Euskaldunak horrela bazterrak aurrera dabilzten artean, beren korrieriak egiten, Iruñeko erregeak eta Gotzain berriak, frankoa bera, frankoz birpopulatuko eta kolonizatuko dute Nafarroa: Zangotza, Lizarra, Gares, etab., Iruñean batez ere (Gotzain frankoarena da) burgo frankoak eraikiko dira. Ez da dena. "Esta invasión pacífica de mercaderes, artesanos y mesoneros francos vino acompañada de otra invasión de monjes y clérigos extranjeros traídos por el propio obispo o provocada por las donaciones de iglesias a monasterios no navarros" (J. Goñi Gaztambide). Frankoen kultura garaigoak bizimolde osoa iraularazten du, zentru erlijiosoetan bereziki, erreforma bizkortuz eta ikasketak bultzatuz.

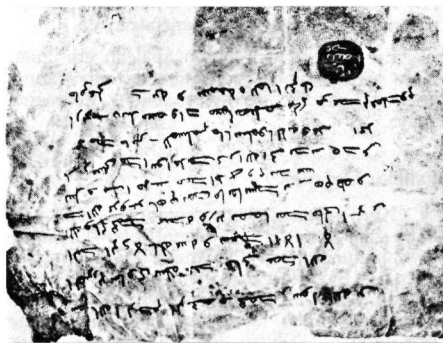
Ikasketek batera, bibliotekak aberasten dira, Iruñeko liburutegi kapitalarra esate baterako. "Pero llegó un momento en que los navarros no se contentaron con adquirir libros. Ellos mismos se lanzaron a la composición de obras litúrgicas, documentales, literarias, bíblicas y teológicas, alcanzando cotas muy altas" (Goñi Gaztambide). Guztien artean Pedro Parisekoa, hiriburu honetan ikasi eta irakatsi zuelako izen honekin ezagutzen den Artaxonako semea, aipatu behar da. Hau da ezagutzen dugun Euskal Herriko lehenengo irakasle eta idazle teologikoa, *Tractatus de Trinitate et Incarnatione* baten autorea, Salamankan gordezten dena.

Izen bat aparte aipatu beharra dago XII. mendean, ilaburki bederen: Berceo, errioxarra, izena duen lehenengo poeta gaztelaniaz.

Alabaina, beste bi dira, guk aldi honetan destakatu nahi ginituzkeen alderdiak.

Kultura musulmanaren transmisioa

Mohameten *Koran*-a, musulmanen liburu sakratua, Iruñean itzuli zen, lehenengo aldiz, mendebaldeko hizkuntza batetara (1143).

Mohamet-en (c. 570-632) eskuzko testu bat. Zientzia eta filosofia islamikoen zentrua Ekialdetik Penintsula Iberiarra aldatu da XII. mendean (Avempacse, Abentofail, Aberroes), argi ditzira Europa osora zabalduz.

Ch. H. Haskins-ek gero, XII. mendeko ernazimenduaz mintzo ohi gara. Zentru urbanoak indartu dira, monastegietako eskolen lekuan katedraletakoak altxatu burgoetan, Gotzainen babespean. Klase berri bat —"burgesa", kaletarra— gora doa, kultur aro berri bat hasi da. Teologia hutsaren aldean, matematika, logika, astronomia, alkimia gehiago interesatzen dira. Musulmanen zientzia deskubritu da liluraz beterik.

Iparraldetik Nafarroara heldu zen kleriko hainbesteren artean, ez zen falta jakintsurik eta jakin-minik. Muga-herri hau, esan bezala, leku ezin aproposagoa zen kultura musulmana urbidik ikertzeko. Iparraldetik hegora eskuizkribu latinoak pasatzen zituen moduan, hegoaldekoak hartzen zituen (San Eulogioaren lagun Alvaroren Epistolak, adibidez: Kordobarekin jarraitu zen liburu trukearen seinale; San Ildefonso Toledokoaren izkribuak Albeldan, etab.). Nafarroa, bestalde, aspaldidanik zegoen Clunyrekin harremanetan. Odilo Clunyko Abateak Espainiako Gurutzadaren ideia sustatu bazuen (Antso Handiak haren izen harremanak), jarraitunengan asmo hau musulmanen "misio" ideiarekin elkartuko da, h.d., musulmanei fede oker batetan sinestun zirela erakutsi eta konbertitzeko xedarekin, geroago Raimon Llullek entseiatuko duen eran. Horretarako Mohameten erlijio falsua hobeto ezagutu beharra zegoen. Asmo horixe zuen Pedro Beneragarriak, Clunyko azken (zistertarren erreforma nagusitu baino lehen) Abate handiak, Abeldoreen kontsolatzaileak, Iruñeko artxidiano bati *Koran*-aren itzulpena enkargatu zionean latinera. Robert Chesterkoa (edo Kettongoa) zen hori.

Robert Chesterkoa musulmanen zientzia, batez ere matematika, ezagutu minex Iruñeratu zen Ingalaterratik. Bere itzulpenekin eta liburuekin algebra eta astronomia mendebaldean zabaltzen ari zen, Pedro Beneragarriak, "Ebro aldean", bere lanetan murgilduta aurkitu zuenean eta *Koran*-aren itzulpena enkargatu. Liburu sakratuarenaz beste, Ptolomeoren eta Al-Kindiren itzultzaileak da, eta Mohameten bizitza baten idazlea, *Chronica mendosa et ridicula saracenorum*. Alkimia liburu baten autorea da orobat, *Liber de compositione alchemie*, genero horretako lehenengo liburua latinez.

Ez zebilen bakarrik Ebro aldean. Haskinsek dioen bezala, oraindik ez dago garai honetan itzultzaile-eskola handi bat, geroago Toledon egongo den moduan. Baina itzultzaile "eskualdeak" bai, badaude, Katalunian bat eta "Ebro aldean" bestea, hots, Iruñea-Tutera-Tarazonan kokatua. Inguru honetan bilduta, lehen aldi honetako itzultzailek trebeenetakoak aurkitzen ditugu (mezena bipila dute Tarazonako Gotzaina): aipaturiko Robert Chesterkoa; Herman Carintiakoa (edo dalmaziarra), musulmanen zientzia bila Chartrestik etorria, astronomiako obren itzultzaileak eta *De essentiis* liburu baten egilea, non fisika aristotelikoa azaltzen bait da; Rodolfo Bruegekoa, Hermanen ikaslea eta astronomoa halaber, etab. Robert Chesterkoak egindako beste itzulpen batek, Al-Jwarizmi-ren algebrak, sekulako arrakasta izango du Europan. Iruñeko Gotzainen eta erregearen konfiantzako gizona izan zen Robert hori, zenbait mandatu diplomatiko zail gomendatu zituen biek: "fue capellán principal de Garcia Ramirez y honrado con la amistad de Sancho el Sabio" (J. M. Lacarra).

Tuterako juduak

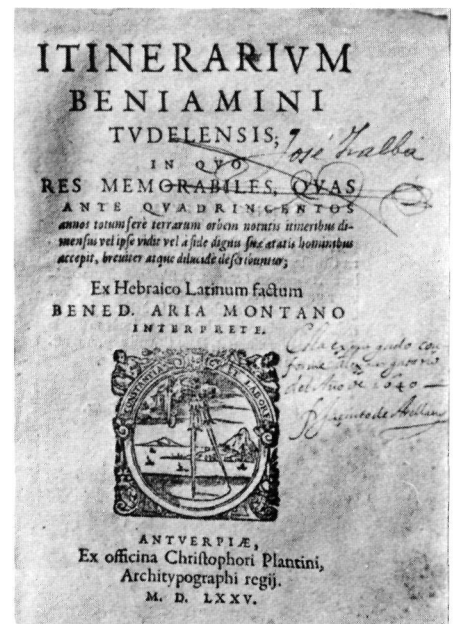
Juduak izaten ziren kultura musulmanaren eta kristauaren artean bitarteko argienak. "Es muy importante el papel que desempeñaron los judíos en la vida medieval de Navarra. Tanto la medicina, las letras, el comercio y la economía,

estuvieron notablemente influidas por el espíritu paciente y analista de esta raza que se estableció en sus ciudades y villas" (C. Claveria). Nafarroako populazio judua XIV. mendean 3,3% tan jo daiteke (J. Carrasco). Erriberako zenbait herri-tan, mairuekin, kristauak baino gehiago ziren aipatu.

Tuterak, batez ere, judu komunitate ugari bezain landua zeukan, Zaragozakoarekin batera. "Tudela, después de Zaragoza, es la ciudad más importante del valle del Ebro y cuyas comunidades hebrea y musulmana habían alcanzado un elevadísimo nivel cultural" (id.). Hiri honek sortu dituen judu ospetsuetatik hiru bakarrik aipatuko ditugu.

Benjamin ben Jonah, "Benjamin Tuterakoa", bidazti famatua, Europako mintzaira gehienetara itzuli den bidai liburu baten autorea (Arias Montanok egin zuen lehen itzulpena latinera). Liburu honetan, bere bidean ikusten dituen lurraldeetako berri zehatza jasotzen da ("parco y precioso", J. R. Magdalena Nom de Déu), komunitate judue-na partikulazki. "Israel osoa sakabanaturik dago lurralde guztietan eta Israel batera dadin saiatzen ez denak ez du ikusten seinale ona eta ez da Israelekin izango". Babiloniako juduez ari dela, Tuterako sinagogako ohitura ritual bat jakinarazten digu ("guk Sefaraden egiten dugun bezala"): alegia, asteen kapitulu bat irakurriaz, urtean zehar Tora osoa komunitatean irakurtzekoa. Bitxia da Galileako Caleb ben Yefuné-n aipatzen duela Rabi Jehuda Ha-Levi beste judu tuterarraren hilibia, hau Egipton hila dela uste bait da.

Bedi bigarrena Jehuda Ha-Levi horixe, "el príncipe de los poetas hebraicos hispanos" (Menéndez y Pelayo). Poeta, teologo mistikoa, medikua. Poema bikain askoren egilea, hebraieraz, *Quedushá* batena bereberki (Kreazioaren Himnoa). Arabez idatzitako obra polemiko-apologetiko bategatik egin zen ezaguna bere garaian: *Kuzari*, edo "Erlijio mesprextatuaren defentsari buruzko probaren eta oinarriaren liburua". Erlijio kristauaren, islamikoaren eta juduaren arteko eztabaida, ea zein den egiazko erlijio zuzena. Kolektiboki (herri eta errege) judaismora konbertituriko kuzarien gertaera historikoan oinarritzen da. Nafarroako

Benjamin Tuterakoaren bidai liburua Arias Montanoren itzulpenean

juduak bestetan ere gogoratu izan dituen H. Heine poeta alemanak poema luze bat eskaini dio (*Hebräische Melodien*).

Judu nafar hau aintzagarría da, baita, "porque los versos más antiguos en lengua castellana conocidos los escribió Yehudá Ha-Levi: es una jarcha que era final, o se repetía después de cada estrofa, de una composición dedicada a Cidello, médico y consejero de Alfonso VI" (R. Castillo; ik. D. Gonzalo Maeso).

Rabi Abraham ben Mair ben Ezra, azkenik, teologo, filosofo, matematiko, astronomo, gramatikoa: "el hebreo que, sin duda, más contribuyó a propagar por Europa la ciencia hispanoárabiga; poseedor de una cultura enciclopédica, en su formación prevaleció lo científico sobre lo literario; aunque la mayor parte de su producción la escribió en hebreo, su docencia entre los cristianos la hizo en latín, sin duda para facilitar entre los estudiosos latinos y judíos de las comunidades europeas el conocimiento de la brillantez hispanoárabe e hispanohebraea" (J. M. Lacarra).

Ohartxo bat, hemen, medikuntzaz. Dio Lope de Isastik bere *Compendio*-an, "los naturales de Guipúzcoa no se inclinan a esta facultad (medikuntza) sino es por maravilla". Eta badirudi, XVI. mendean ondo sartu eta gero arte gutxienez, medikurik ez zegoela Probitzian. Donostiak, 1597ko pestean, Jakatik ekarri behar izan zuen medikua. Nafarroan 1496an sortu zen Medikua, Zirujano eta Botikarioen Kolegioa (Gaztelatik 1492an, Nafarroatik 98an, iraitziko dituzte juduak). Erdi Aroan —Gasteizen, Iruñean, Lizarran, Tuteran— juduak izaten ziren sendagileak. Batzuetan, pestean eta, pertsegizio eta zapalketa sozial dolorenari humanismorik sakrifkatuenaz erantzun behar izanez gainera. "Guk sendatzen dugu Babel eta bera ez da samurtzen", auhendatzen zen Jehuda Ha-Levi poeta-medikua. Kristauen erresumak utzi eta musulman tolerantengoengana joan zen praktikatzera.

Erdi Aroko lorea (XIII-XV)

Kultura gortesau bat

XIII. mendeko nahaspila artean, Gorteko eta inguruko kultur bizitza dela, esan daiteke, aipuzko bakarra, eta Teobaldo I Champagnekoa bere-

Arrano Beltza. Zaldun eta gudu gizarte bat.

ziki, trobadorea eta musikalaria bera ("aristokratikoa trobadoretarik", H.-I. Marrou), musikarari eta trobadoreen mezena orobat. XIII., XIV. eta XV. mendeetako trobadore dexterenak eza-gutzen ditugu. Badira nafarrak horien artean, gehienak arrotzak izan arren.

Karlos II, preso egon zenean, Gilen Michautek *Confort d'Ami* poema ondu zion kontsolagarri. Gilen Aneliarsko tolosarrak Nafarrerriako gerra kantatu du (bera tarrean ibili zen). Gilen Tuterakoari *Chanson de la Croisade Albigeoise* zor zaio, poema probentzala. Epika frantsesak ere bere eragina erakusten du: *Chanson de Roland*-en imitazio zaharrena, erromantzez, garai hone-tako anonimo nafar batena da.

Gortean, beraz "gortesaren ideal" argiak agintzen du kulturalki, Eliza erdi-arotiarraren ilunari kontrajarririk.

Gogora ditzagun (Beotibarko kantara, etab. lerroa tratatzeko), beste kantagile batzuk, Nafarroatik landa ere: Pedro Gonzalez Mendozakoa; Pero Gomez Guevarakoa, "gracioso noble caballero que así mesmo escrivio gentiles deçires e cançiones" (Marqués de Santillana); Diego López Harokoa, Medinan konbenturatuko zena.

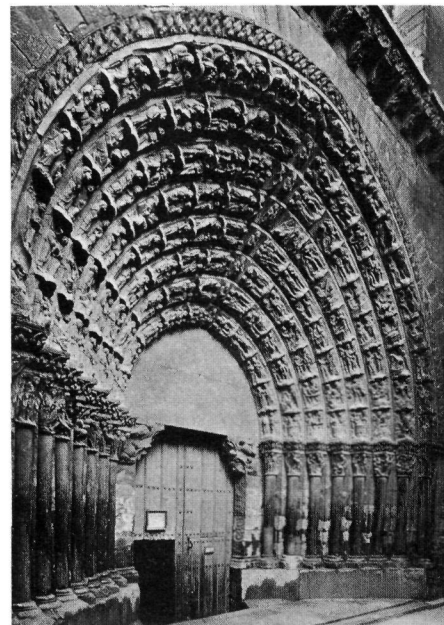
Baina kultur bizitza trobadoresko, mundutar hau funtsean Gorte barrura edo ingurura mugatuko da. Frantsesez (Okzitanoz) egiten da. Champagneko erregeok frantsesa administrazioan ere sartu nahi izango dute, baina hizkuntza hori Iruñea, Lizarra eta Zangotzako burgo frankoetara mugatzen da. Azkenean, inguruko erresumen presiopean eta barneko tirabiren katramila artean, jarraipenik utzi gabe agortuko eta desegingo da Nafarroan kultur iturri hau, anekdota bakan bat bezala geratuz.

Elizako ilun-argiak

Monastegiak etengabeko barne borroketan dabilta nahaspilatuta, Gotzainak eta monarkia berdin elkarrekin, erregeak eta noblezia ez oso bestela, burgoak elkar kiskaltzen. Zurrinbilo bat eginna dago erresuma. Letrak, Lacarrak ohartu duen moduan, beharra zutenen zirkulu txikietan lantzen, hobeto, erabiltzen ziren: Gortean, elizan, burgesiaren zereginetan, hots, ia eginkizun juridiko-administratiboetan bakarrik. XIII. mendean, hain zuzen, sorlekuko ekandu-legearen tokian Zuzen erromatarra sartuko da geroz eta gehiago, beronen ezagupena indartu egingo da. Lege-ikasketak izango dira estimatuena.

Bestela, dokumentuetako latina hobetuz doan arren (Lacarra), kleroak ezjakintasun arruntean jarraitzen du. 1254eko Iruñeko kabildoaren zerrendari J. Goñi Gaztambidek iruzkin hau erantsi dio: "En la lista de 31 nombres, la más completa en todo lo que va de siglo XIII, no figura más que un graduado y, en cambio, aparecen cuatro analfabetos". 1280an berrito: "el cabildo estaba integrado por 23 individuos, tres de ellos graduados y cuatro analfabetos". Ez da falta, Gotzainetarako hautatua izan ondoren, "letragabekoa" omen zelako kargu gabe geratu beharko duenik (Pelegrin Eusakoa). Eta gutxi dira, Antso Azkarraren seme Remiro bezala, "eskoletan", Parisen edo Bolonian alegia, ikasitako Gotzainak. Dena den, kasu honek erakus diezaguke, nobleak hasiak zirela beren semeak Unibertsitatara bidaltzen.

Mendearen azken aldera, 1295, Tarragonako Metropolitanoko Nafarroako elizbarrutiaren ikustapen pastoralera egin zuen. Gauza onik ez zuen ikusi: "Había en la diócesis 450 clérigos concubenarios, de los cuales tres añadian el adulterio a la fornicación y uno el incesto (...). Treinta y tres clérigos acumulaban más de un beneficio (...).

Tutera-ko Katedrala. Hirien sorreraz batera, Monastegietaoan lekuan Katedraleetakoak eta Gramatika-Eskola urbanoak nagusitu dira.

Quince clérigos no habían sido promovidos al sacerdocio y, sin embargo, llevaban las iglesias (...). Dos clérigos se intitulan 'scriptores', es decir, copistas, y uno maestro, esto es, doctor, *magister Rodulfus*, rector de la iglesia de Allo, es el único graduado de la lista" (J. Goñi Gaztambide).

Dena ez da beltza. Laterango Kontzilioen aginduei jarraiki, Tuterako kabildoak, 1230, Gramatika Eskola bat eraiki zuen, Zangotzak berehala jarraituz (1241), Herriberrik, Iruñeak, Lizarrak ondoren. Gramatika Eskola edo Arteetako Eskola hauetan ikusiko ditugu errege familiako semeak lehen letrak ikasten. Asmo handiren bat ere erabili zen, erabili: Teobaldo II.ak Unibertsitate bat sortu nahi izan zuen, Tuteran, alferrik. Domingotarrek Nafarroan sartu eta laster organizatu zituzten beren ikastetxeak: logika eta teologia Iruñean, teologia eta gramatika Lizarran. Monjeak ere animatu ziren Ikastegi Orokor (Studium Generale) bat Lizarran irekitzera (1289), ez zuen asko iraungo. Martin Beroizko, "doktorea dekretuetan", hil zela eta, Gotzainak berak, Périz de Legariak, haren liburuekin biblioteka kapitularra aberasteko ideia izan zuen. Nafarrerriako liskarretan hondatua bait zegoen. Mendez azkenean, 1291ean, kalonje bati ikasketak Ikastegi Orokor batetan egiteko baimena ematen ikusten dugu halaber. Eta, bukatzeko, erromantzez idatzi den erlijiozko prosa didaktiko lehenetariko bat, *Los Diez Mandamientos*, XIII. mendekoa, monje nafarren batena ote den, pentsatzen da.

Eskolatxo hauek, beren apalean ere, kulturaren garapide jarraitu batetarako inportanteagoak izango dira, trobadore zirkulu dotoreenak baino.

Eskeko Ordenak

XIV. mendea —beti atzeraturik— uhin batekin bezala hasten da. 1304ean Nafarroako Kolegio famatua sortzen du Parisen Joana erreginak (Bossuet, Richelieu, etab. hemengo ikasleak izango bait dira; Rabelais, orobat, bere *Pantagruel*-en euskarazko testu inprimatu zaharretako bat utzi duena). 1305ean Juan Juaniz Aizagakoak fundazio bat sortzen du, Parisen halaber, Nafarroako kalonjeak ikasketak egin ahal ditzaten. Mende hasieretako dokumentu sinatzaileen artean ere zenbait graduatu aurkitzen hasten gara: Gartzia Perez Zazpekoa, doktorea dekretuetan, Mai-

su Marin Yetakoa, Maisu Gartzia Egueskoa, Pedro Ortiz Olabekoa, aditua legetan, etab.

Asmoak asmo, alabaina, klerikoen Pariseko ikastetxea hutsik geratu zen, zutera saldu beharrean, inork ez bait zuen Parisen ikastera joan nahi. "Tal vez los canónigos prefiriesen el estudio del derecho al de la teología y se inclinasen por Toulouse más que por París" (J. Goñi Gaztambide). Izan ere, ikasketek, edo Erregearen, edo Gotzainaren zerbitzuan sartzeko balio zuten. Eta bietan ere Zuzenbidea probetxuzkoago zen. Hala, 1310ean, lehenengo aldiz, kabildoak erabakia hartu zuen bere baitatik lau kalonje Tolosa Ikastegi Orokorra bidaltzeko.

Mende honetan eginahalak egin dira kultur maila jasotzeko, kleroarena batik-bat. 1318an, oraindik, Iruñeko kabildoan, 23 kalonjetatik doktoreak bi ziren, baina hiru idazteko ere gauza ez zirenak. 1330ean dekretu bat eman zen, inor ez apaiz ordenatzeko Gramatika (latinoa) ondo ikasi gabe. Goñi Gaztambideren arabera, Nafarroako erregeek 1351 eta 1423 artean 46 ikasleri eman zizkieten ikasteko laguntzak.

1303an Dominiko de Mans Baionako Gotzain donostiarrak, bere testamentuan, elizbarrutiko apaiz maisu bakoitzari laguntzatxo bat uzten zion, irakaskuntzaz arduratua zegoen seinale.

Gotzain idazle bat ere eskaintzen digu mende honek Iruñean, Arnaldo Barbazangoa, *Suma de los Sacramentos* (1354) idatzitakoa.

Garai honetako berritasunik aipagarriena, halere, Eskeko Ordenen agerpena izango da (frantziskotarrak, domingotarrak, karmeldarrak, agustindarrak). Berak izango dira Unibertsitate berrietako aireak Nafarroara ekarriko dituztenak (Unibertsitatea Uxuen sortzeko asmoak porrot egin bait du berriro, gerrarengatik Gaztelarekin).

Monastegiak mendi eta ibarretako bakardadeetan loratu baziren, Eskeko Ordenak, bizitza urbano berriari zegokionez, artisauen eta merkatarien mugikortasun kultural eta geografikoari alegia, ez etxe jakin bati, ez elizbarruti edo lurralde bati lotuak, sortu dira, baina etxe, diozesi, nazioen gaindiko erakunde "unibertsal" gisa. Unibertsitate hiri handi guztietan etxeak badituzte (Parise, Bolonia, Oxford, etab.), erraztasun gehiagudute, edozein bazterretatik fraileak hara bidal-

tzeko ikasketak egitera. P. Sagüesek Parisen, Oxforden, ikasketak egindako ia hogei frantziskotar euskaldunen berri ematen digu XIV. mendean. Horietako bat, Pedro Atarrabiakoa ("Doctor Navarrus", "Petrus de Navarra"), Pariseko Unibertsitatean irakaslea izango da eta Sententzien libururen komentario baten autorea. Atarrabia Nafarroako politikan ere ibili da, Foruaren hobakuntzan eta (Amejoramiento, 1330). Oso gizon jakitun bezala ikusia, Fausto bat bezala pasa da Nafarroan herri legendara.

Baina domingotarrak dira, aurren-aurrenik, Europa osoan ikasketak berritzatu eta bultzatu dituztenak, arabeen bitartez ezagutu den Aristotele Unibertsitateetan berbirtuz. Alberto Kolonia-koak esan: "Nostra intentio est omnes dictas partes —physicam, metaphysicam, mathematicam— facere Latinis intelligibiles". Unibertsitate handietan ez ezik, inon konbenturik duten hiri guztietan ikasketak indartzen dituzte domingotarrek, legeak etxe guztietarako behartzen dizkien beren lektore eta maisuekin.

Domingotarrak, sorreratik bertatik, Unibertsitateetan zentratu dira. Gogora dezagun, beraz fundatzaileen artean bertan, euskaldun bat baze-goela, Joan Nafarroakoa, Donibane-Garaziko semea, San Domingok hain zuzen Parisera bidalitako taldetxokoa. Baionan 1221ean sartu ziren (beraiena da Baionako lehenengo konbentua). XIV. mendean hiru domingotar Baionako Gotzain izango ditugu. Lizarrako fundazioa, ikastetxea, 1259koa da.

Lizarratik, ordea, beste berri bat ere heldu zaigu: erregeen eta nobleen alabak hango klarien konbentuan eskolatzen zirela. 1390 aldera erregearen zenbait ordainketa aurkitzen da monja horiei "por servir a nuestras fijas e las aprender a l'escuela".

Erdi Aroan titulu unibertsitarien bat atera duten nafarren artean 26 frantziskotar eta 14 domingotar aurkitzen dira. Iruñeko kalonjeen ondoren frantziskotarrak dira titulu akademikorik gehiena lortu duen elkarte nafarra Erdi Aroan.

1363ko zentsuaren arabera Nafarroan (Gipuzkoa eta Valdosella kenduta) 1.327 kleriko zenbatzen ziren, 100.000 bizilagun inguruko erresumatxoan.

Lanceloten eskola

Lancelot Karlos III.aren eta Mari-Migel Espartzakoaren seme borta zen (1386), txikitatik aitak Gotzainetarako hautatua. Ikusbide ona, aristokrata baten eskola ezagutzeko (Goñi Gaztambideri jarraitzen diogu).

Hiru urte bete orduko, abate bat jarri zitzaion alboan irakurtzen irakasteko. Liburu ongi enkoadernatu batetan, erromantzean ikasi zuen irakurtzen. Aitak beste bi liburu erregalatu zizkion: *Salmutegi* bat, hamabi florin kosta zena, eta *Brebiario* bat, hogeitamar florinekoa. Latinez, noski.

Liburuak problema handia ziren. 1310ean Iruñeko kabildoak lau kalonje ikastera bidaltzea erabaki zuenean, zenbait laguntza modu ere ematea erabaki zen. Besteren artean: "A disposición de la primera expedición estudiantil se pondrían los libros comunes, con la obligación bajo fianza de devolverlos en caso de muerte o al regreso". Kasu xelegre bat: "Hacia 1310, García Arnaldo, arcediano de Eguiarte, fue condenado a frecuentar algún estudio por haber robado un ejemplar del *Decretum* de Graciano". Ikastera gehienak obediencia erlijiosoz doazen garai hartarako, kastiguz doan hau orijinala da.

Hamaika urteak bete eta Lancelot hiriburuko Gramatika-Eskolan sartu zen. Andreu Aibar-koa, batxilerra, zuen maisu. Godofre beste bere anaia borta ere eskola berean zegoen. Hau mariskala izango da. Hamasei urte bete zituenean (Nikolas Lopez Orreagakoa, Gotzain izango zena, hamalaurekin ikusten dugu joaten), bere morroin eta begirarien konpainian Tolosara bidali zuten Zuzenbidea ikastera.

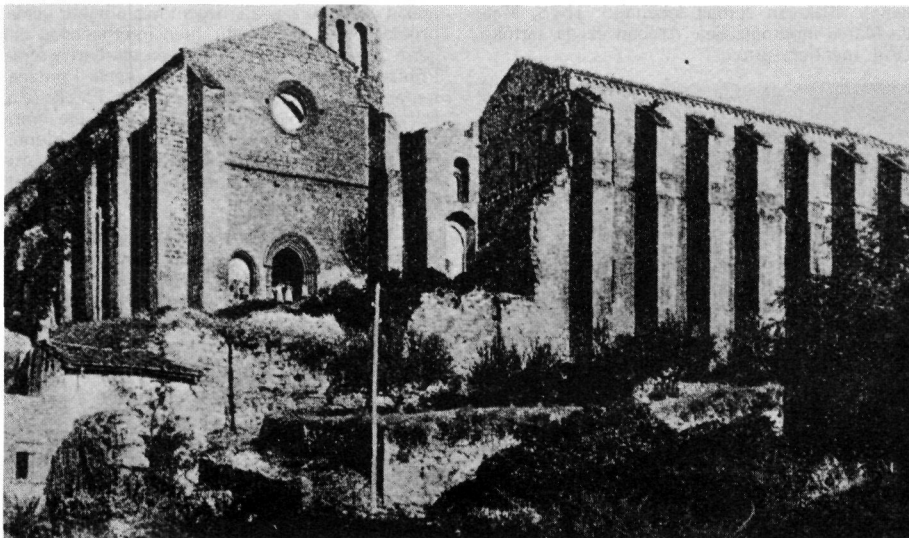
"Su padre no tardó en enviarle un lote de libros, comprado a los cabezaleros de Tomás de Repunta, doctor en derechos y consejero real (liburuak ez zeuden edozein kale bazterretan erosteko). He aquí la lista: un *Decreto*, unas *Decretales*, un *Sexto*, la *Novella sobre el Sexto*, unas *Clementinas*, una *Lectura de Hostiense sobre las Decretales* en dos volúmenes, la *Novella sobre el libro II de las Decretales*, las *Reportaciones de Juan de Lubian sobre el libro II y III de las Decretales*, un *Sexto con las glosas de Juan monje y del Arcediano*, otro *Sexto* y un *Especulador*". Horra, bada, XV. mendeko nafar doktore legetan baten biblioteka.

Izen batzuk aparte

Aldi haueko zenbait izen handi aparte gogoratu beharra daukagu aurrera baino lehen.

Don Rodrigo Ximenez Radakoa (1170-1247) nafarra, Bolonian eta Parisen ikasia, Toledoko Artxapezpikua eta hango katedralaren erakilea, *Historia Gothica*-ren egilea (*De rebus Hispaniae* bezala ere ezagutua). Navas de Tolosako gudua prestatu zuen eta han parte hartu. Musulmanen aurkako gurutzadaren predikari eta antolatzaile nekagaitza. Garaikideak bere kulturaren zabalarekin txundituta zeuzkan gizon hau "es uno de los doce grandes varones, del todo excepcionales, cuya biografía cabal es preciso escribir antes de redactar la Historia de España, porque pertenece a aquella clase de sabios que personifican las grandes fases de la vida intelectual de la Península" (Menéndez y Pelayo). Hizkuntza askotan trebea, "y también en la Nauarra —esaten du, esan, Garibayek— (...) que comúnmente dezimos Bascongada, la qual era su natural y materna lengua".

Beste erraldoi bat, hau arabarra, Kantzelari Pero Lopez Aialakoa da (1332-1407), denbora baino lehen erromantista, gerrazale, politikoa, diplomatikoa, idazle itzultzaile eta kreaizaile, kronista

Lizarra-ko domingotarren konbentu-ikastetxea.

eta poeta (haren aita, Fernan Perez Aialakoa, idazlea zen halaber). Boezio, San Isidro, Tito Livio (agi denez hau frantsesetik, ordea) itzuli zituen gaztelaniara. Bereak ditu *Kronikak*, *Rimado de Palacio*, *Libro de Cetrería*. Gaztelan eskaini zituen bere zerbitzu hobereak. "Como casi todos los grandes personajes vascos (...) tan sólo se acordó de que era vasco a la hora de morir" (J. de Galindez).

Historilari eta kronisten artean, Gartzia Lopiz Orreagakoa, Frai Gartzia Eugikoa, Frai Diego Aialakoa, Printze Bianakoa, Antxo Alvearkoa, Joan Jatsukoa (San Frantzisko Xabierren aita), Diego Lopez Harokoa, Lope Gartzia Salazarkoa, aipa genitzake oraindik.

Garai honetako euskaldunei itxuraz interesatzen zaien beste arlo bakarrean, Zuzenbidean, gutxiago daukagu. Bi nafar handi gailentzen dira XIV. eta XV. mendeetan: Martin (1337-1403) eta Mikel (1374-1406) Zalbakook, Iruñeko merkatarri gizartearen sortuak, Avignongo Unibertsitatean ikasle eta irakasleak, Gotzain eta kardinalak biak, zisma garaian Aita Santu Lunaren aldeleak. Antikontziliaristak, beraz. Lehenengoaren inguruko zerbitzari eta morroin-taldea begiratzea asko da, Nafarroan ordurako zenbat graduatu zebilen ikusteko. Martin Zalbakoa bere garaiko lege-gizonik handienetakotzat hartu behar da, "el canonista más grande y fecundo que produjo Navarra hasta el siglo XVI" (J. Goñi Gaztambide). Historilari honek Martin Zalbakoaren 45 idazki aipatzen ditu.

Erresumaren agonian

Zatiketa politiko nahasienean barrendik, eta hierarkiaren astindu beltzak sofritu arren (zisma), Erdi Aroa batasun hertsia batekin ageri zaigu pentsamenduan. Horren barruan Pirinioetako erresuma zaharra ez da salbuespenik izango. Kulturalki, hasieratik bertatik, Iparraldeari zordun agertu da (hala jarraituko du erresumak berjabe dirauen artean), hegoaldearekin zubi eginez halere. Konkistaren ondoren arras hegoaldearen azpian geratuko da.

Mendeak zehar, hainbat polo kultural bizkor sortu da erresuman; hainbat aukera, abiada bat hartzeko: Gortea, monastegiak, zientzia arabearen itzultzaileak, juduak, etab. Baina inoiz ez da lortu sare koherente bat. H.d., inoiz ez dira zentru horiek egiazko autonomia bat bertan izatera eta elkarrekin lotzera iritxi. Ibai batetan bildu ezin diren iturri isolatuak bezala izan dira. Sortu ziren bezala, beren era guztietako dependentzien

pean desagertuko dira, lur honetan sustraiak botatzera heldu gabe.

Jarraitasunik erakusten duen zentru bakarra Eliza da, Iruñeko kolonjeak nagusi direla. "En total se conocen los nombres de 62 canónigos de Pamplona que adquirieron algún título universitario en la Edad Media. Ninguna corporación navarra puede presentar una lista semejante". (Goñi Gaztambide). La larehun urteren barruan ez da gehiegi hori ere.

Erresumaren agonian, Gotzain arrotzak, Erromak ezarriak, izango dira Nafarroako elizaren buru. Humanista handiak, horien artean, hala nola Bessarion kardinala. Baina honek ez du ondorio zuzenik izango Euskal Herriko kulturarentzat, okerrik bai politikarentzat.

Barnekondo erlijiozko beti nagusi baten gain, aldi honetan gehiena interesatu diren bi alorrek historia (kronika) eta Zuzenbidea izan dira. Eskolarik egon, badago. Monastegiak, aurrenik: baina ikasketen aurretik esku-lana hobesten duen tradizio beneditar, bereziki zisterarra, nagusi dela. XII. mendetik aurrera zenbait abatek eta apaizek, aspaldiko Karlomagoren Kapitularioetan aginduta zegoen bezala, irakaskuntzan dihardu, funtsean klerikoetara edo burgesen eta nobleen semeetara mugatzen den irakaskuntzan, noski (1198an Baionako kabildoan bazen "Eskolamaestre" kargu bat, eskolen arduraduna alegia). XIII. mendean Gramatika-Eskolak sortzen dira hiri nagusietan. XIV. eta XV. etan, azkenik, bertan Unibertsitateak ez baita sortu ahal izan, atzerriko Unibertsitateetan eskolatuko dira Nafarroako eliteak, zibilak nahiz eliztarrak. Goñi Gaztambidoren zerrendaren arabera, 1122 eta 1500 artean 441 unibertsitari nafar egon dira, gehienak Parisen, Tolosan eta Avignonen, ordena honetantxe.

Bizkaiak eta Gipuzkoak, orain arte satelite galduak bezala ibili bait dira, hurrengo aroan hartuko dute inportantzia.

Inprimategia

Inprimategia 1440-1450 artean asmatu zuen Gutenbergekin. Penintsulan, Aragoako erresuman sartu da lehenengo (Valencia, 1474). Iruñean inprimaturiko lehenengo liburua *Manuale Pampilonense* da, 1489an, Arnaldo Gilen Brocarkoaren obra (Brocario). Gipuzkoan ia ehun urte geroago agertzen da: 1585 edo 86an, Pedro Burgoñakoa. Bizkaietan zerbait lehenago: 1578, Mathias Mares inprimatzailea. Araban ez da sartuko XVIII. mendera arte.

Tiebas-ko gazteluaren hondakinak.

Brocarioak 24 liburu inprimatu zituen Iruñean. Garaiko inprimatzaile hoberena bezala ikusita dago Maguntzian bertan ikasi zuen frantses edo aleman honek, Kardinal Cisnerosek Alkalara deiturik, berak inprimatu zuen *Biblia Poliglota*.

Inprimategiarekin kultur baldintza orokorrak zeharo aldatu dira. Ordurarte taldetxo txikiak mugaturiko irakurketa jeneraldu egingo da, nagusiki ahozkoa izan den kultura batek irakurketazkoari leku egin beharko dio (Galaxia Gutenberg).

ARO MODERNOA (XVI-XVIII)

Gauzak hobeto erakusteko, zatitu egingo dugu azalpen hau. Lehenengo XVI eta XVII. mendeak ikusiko ditugu: I. atalean pentsamendu filosofiko-teologikoa, edo erlijiosoa; eta II.lean pentsamendu historiko-juridikoa, edo politikoa. Bi mendeok (Austria Etxearren inperio mendeak) batasun handia dute beren artean. III. atalean, aparte, XVIII. mendea ikusiko dugu, orohar nahikoa desberdina ageri baita hori.

Kontutan eduki beharko du irakurleak, I eta II ez direla bi aldi desberdin, baina alderdi desberdinak aldi beraren barruan. Beraz, aldi honetako juristek edo historigileek teologoekin edo filosofoekin duten lotura hertsia gogoan izan beharko du, nahiz hemen elkarrengandik banatuta agertu.

Beste zerbait ere gogoan izan beharko du. Eusko lurretan orain arte aurkitu dugun pentsamendua, edo kultura, erresuma txiki baten baldintzetan sortu izan da. Euskotarrek inperio handi baten koordinatetan sortu dutena ikusiko dugu orain. Jakina denez, neurri handi batetan bederen, eusko lurretatik landa sortu eta inspiratu da. Beti gogoan eduki beharko dira inperio horren historia eta gorabeherak.

Erreforma eta Kontrarreforma (XVI-XVII)

Galduta Nafarroa

Zelatan beti albo-hegoaldeetan Aragoa eta Gaztela, begiak zorrotz iparraldean Frantzia, interesez kargaturik, Nafarroako erresuma bi zakurrak batera nahi zuen hezurra izan da. Karlos Noblearen oinordeko Blanka Joan Aragoako II. arekin ezkondu zenean, hegemonia aragoar gehiegizkoak laster probokatu zuen interbentzioa eta gerra zibila. Joan II.aren aldelearen eta haren seme Printze Bianakoaren artean. Azkenik Printzearen arreba Eleonorren senarra, Gaston Foix-ko IV.a, Iruñeko errege bilakaturik, Espainiaren eta Frantziaren arteko "erresuma piriniar" baten irtenbideak zirudien bakezko soluzio hoberena. Inguruko erresumak inperialismoaren bidetik abiatuak ziren, ordea.

1512an Gaztelak Nafarroa hegoa konkistatu eta anexatu egin zuen. Iparraldea —erresuma zaharretik geratu zentxo alegia— erlijio burruketan urratuta ibiliko da, Nafarroako errege batek, erlijio-gerrengatik hain zuzen, 1589an Frantziako Koroa eskura dezan artean.

Harrez gero, iparraldeak Frantziako, hegoaldeak Espainiako historia egingo dute. Nafarroa bukatu da.

Irudi egonkor bat

XVI. mendean sartzera goazela, ondoko bi mendeak zehar ikusiko dugun irudia ageri zaigu jadanik. Itsas eta arma-gizonak aparte, Errenterriko Zuloaga bat Errege Katolikoen mandatari

dabil, Karkizano elgoibartarra haien Kamara idazkari da, Azpeitiko Zurbano erreginarean aholkulari eta Gotzain, Joan Markinako bat izango da errektore Salamankako San Bartolome baitan... Brocarioak otoiitz eta meza-liburuak inprimatzen ditu, bai, baina moralala ez da atzera geratzen: *Interrogationes confessorum*, 1496; *Confessionale*, 1496; *Tractatus sacerdotalis de sacramentis*, 1499; *De moribus*, 1599. Latinarean ondoan erromantzea: Gilen Peraltakoak *Doctrina de religiosis*, 1499, publikatzen du (moralala beti). Eta Andre Maria: urte honetan bertan Brocarioak Fuente-dueñaren *Título virginal de Ntra. Sra.* en romance ematen du argitara. Aristotele piska bat, osatzeko. Horra koadroa.

Mende ateetan arabar handi bat berriro: Frai Antonio Guevarakoa (1480-1545), frantziskotarra, Gotzaina, moriskoen nahi-ala-ez konbertitzailerik azkarra, Karlos V.aren predikaria, beronen kronista, kargu hauengatixe Europa osoan txit begiratua eta itzuliala, bere obraren berezko balioagatik baino ez gutxiago zantalza gabe. Gortesau eliztar bat. Funtsean formazio humanista ederreko erdi-arotarra. Berez ere, idatz eta jardueran, Erasmoren beste muturra, antierasmista deklaratu izango da doktrinan (Arrieta motrikuarra, Valladolideko teologoa, bezala). Axolagabe bat. Eskrupulorik ez du sentituko, komeni zaionean historia fabulatze eta faltseatzeko, egon ez diren antzinatuko autoreak eta obrak asmatzeko, berak asmatutako testuok autoritate edo proba gisa erabiltzeko. Eta ez dakizu trufaz ari den ala gaiztakeriaz. ("Su *Marco Aurelio*... es, para los erasmistas, el prototipo de la literatura mentirosa", M. Bataillon). *Relox de Príncipes o Libro del emperador Marco Aurelio* hori nobelaren hastapenetakotzat hartzen da gaur, hartu ere. Berdintsu *Libro de los inventores del arte de marear y de los muchos trabajos que se pasan en las galeras*. Jendeen eta ohituren miatzaile zolia, kontatzaile hitzontzia, piperra eta gatza dariola, "trufador gracioso, misticador insigne" deritzo E. Amezagak.

Idazle asketiko burrunbari bezala ("superabundancia guevaresca", Bataillon), *Oratorio de religiosos y ejercicios de virtuosos*, *Menosprecio de Corte y alabanza de aldea*, *Aviso de privados y doctrina de cortesanos* (esan dezagun, hamabi urteko haurra sartu zela Errege Katolikoan Gortean bizitzera) eta, batez ere, *Monte Calvario* erretoriko, arrandioso utzi dizkigu.

Erasmistak, Artxapezpiku Karrantza

Kardinal Cisnerosek konbentualek erreformatu nahi izan zituenean, erresistentziarik gogorre-na aurkitu zuen: "En Castilla, más de 1.000 religiosos se pasaron a Marruecos para vivir a sus anchas" (Menéndez y Pelayo).

Eliz ikasketak ere erreformatu zituen, Alkalako Unibertsitatea (1508) eraikiz: lege ikasketei ez, baino gramatikari, artei eta teologiarri eman behar zitzaie lehentasuna. Cisneros Erasmo-zalea zen. Eta Alkalako inprimatzailea, M. Egiakoa, nafarra, izan zen Erasmoren zabalzailea Espainian. Aireak laster aldatuko ziren, eta Brocarioaren suhi Egiak Inkisizioaren atzaparretan bukatu zuen.

Beste bi nafar, bizkaitar jatorriko, destakatu behar da hemen: Mirandako Karrantzatarrak. Antso Karrantza Mirandakoa, Parisen ikasia, "erasmista decidido" (Bataillon), erasmismoaren auzietan paper handia jokatu beharko duena, holidarraren lehenengo defendatzailea, zenbait obraren autore da: *Opusculum in quasdam Erasmi Roterodami Annotationes, De alterationis modo ac quidditate, De divino amore*. Juan de Vergara eta Alfonso de Valdésen laguna zen. Azpilkueta-irakaslea.

Artxapezpiku Bartolome Karrantza Mirandakoa (1503-1576) historia tragiko bat izango da. Ohartaraz dezagun, garai honetako Inkisizioaren auzi sonatuetan, salatzaile edo epaile bezala ageri diren "punterengo teologoen" artean, euskalduna dirudien edo den asko topatzen dela: Vergararen kontra, adibidez, Pedro de Vitoria, Fr. Miguel de San Sebastián, Fr. Juan de Ochoa batzuk ageri dira. Artxapezpiku Karrantzaren auzian berdin gertatuko da, haren alde nahiz kontra. Salatzaile bat Frai Diego Lizarrakoa izango da hain zuzen.

Bartolome Karrantza, domingotarra, teologia irakaslea, Toledoko Artxapezpikua, karrera ditziratsu baten buruan, hamazazpi urtez Inkisizioaren gartzelatan ustelduko da kupida gabeko intriga-gerra batetan nahastuta. Hau izan da Espainiako Inkisizioaren historiako kasurik sonatuena zantalza gabe. Toledoko Artxapezpiku eta Espainietako elizaren buru edo Primatuaren eta Inkisitore Nagusiaren arteko burruka bezala hasitakoa, Aita Santuagoren eta Koroaren burruka bilakatu da. Nafarrak bere larritik ordainduko du burruka erlijioso-politiko-sozial hau.

Pertsonaia hau eta gorabehera hauek J. I. Tellecheak paregabe ikertu dituen zera, haren estudiotara bidaltzen dugu irakurlea. Beste zenbait obraren artean Karrantzak *Catechismo Cristiano* idatzi zuen, "el libro más discutido del siglo XVI español" (Tellechea). Bataillonek deritzenez, "la actitud religiosa que en su libro adopta Carranza se emparienta extraordinariamente con el *Enchiridion* —Erasmo—, o con el iluminismo de la fe santificante que llegó a ser, después de Erasmo, la religión de los conciliadores".

Horra, bada, Karrantzaren eta Erasmoren eskutik, autore mistikoengana helduak.

Erasmismoaren auzian Bataillonek aipatzen duen beste zenbait jende (Lopez Korteganakoa, Zuñigakoa, etab.), itxuririk izan arren, ez dakit zinez euskaldunak al ziren eta utzi egingo ditut.

Autore asketiko-mistikoak

"Para comprender el carácter del erasmismo español —oharrarazten du Bataillonek— y para poder explicar lo brusco de su auge, es indispensable verlo sumergido en el seno de un movimiento espiritual más vasto (...): el de los alumbrados, dejados o perfectos".

Jakina, ez da zilegi mistikoak eta "argituak", eta hauek eta erasmistak, errazegi bateratzea, eta guztiok luteranismoarekin erlazionatzea nolabait (Inkisizioak egiten zuen hori). Hemen ezin den zehaztuen asko beharko litzateke. Atrebentziarekin, ordea, irakurlearen zuhertasunarekin kontatuz, ausart gintezke, agian, aldi honetako erlijiojokera guztiaren funts mistiko-asketikoa orokortatzen.

Bataillon berak eta A. Selke de Sánchezek, hasteko, Juan Lopez Celaingo "argituaren" hainbat albiste interesgarri eman digute (M. Egiakoa haren lagunartean ageri da eta honen anaia Diego Egiakoaren bidez San Inazioekin topo egiten dugu Alkalan). Apaiz argitu gipuzkoar horrek *De la verdadera paz del ánima* idatzi zuen ("audazmente luterana", Bataillon). San Inazio bano lehenagotik, Villenako Markesaren laguntza, eliza erro-errotik berritatzeko asmoak zerabiltzan. Baina Inkisizioak harrapatu, gartzelatik ihes egin, berriro atzeman, eta kondenatua eta kiskalia izango da azkenean.

Inkisizioak larri asko erabili du, baita, Frai Diego Lizarrakoa ere (de Estella, 1524-1578), gaztelaniazko mistikorik handienetakoa, frantziskotarra, Gorteko predikaria, Kardinal Granvela-

Artxapezpiku Karrantza Mirandakoa (1503-1576)

ren aitorea, etab., obra mistiko anitzen egilea: *Libro de la vanidad del mundo*, *Meditaciones devotísimas del amor de Dios*... Azkeneko hau Pascalen irakurgai kuttuna izango da. San Frantzisko Saleskoak anima deboitoari etengabe eskuartean edukitzea gomendatzen dio halaber. Idazle gisa "el más brillante, compuesto y arreado, el más alegre y pintoresco de nuestra literatura devota" (Menéndez y Pelayo). Berehalaxe italiar, portugese, frantses, aleman, flamenko, ingeles, txeko eta polakora itzulia, kontatzen ezin ala argitalpen izaten zituzten haren obrek Europa osoan eta handia da izan duen eragina. Bataillonek behin eta berriro seinalatzen ditu haren loturak Erasmorekin eta Valdestarrekin. Heriotzak salbatu zuen Inkisizioak abiatutako auzi batetatik.

Nafarra dugu Malon Etxaidekoa ere (1530-1589), Kaskanteko seme agustindarra, Frai Luis Leongoaren ikaslea Salamankan, obra bakarra eman zuena argitara: *La conversión de la Magdalena*, klasiko bat bilakatu literatura gazteluan. Etxaidekoa irakasle unibertsitaria zen eta garai hartan latina zen hizkuntza akademikoa, teologiako gai gorenegi zegoen bakarra. A. Kanpionek gogoratzen zigun bezala, Malon Etxaidekoa, bere liburu hau gaztelaniaz idatzi izana justifikatuz hasiko da: "Habiendo yo comenzado esta niñería en nuestro lenguaje vulgar —gaztelaniaz—... he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante, como si el hacerlo fuera sacrilegio o por ello se destruyeran todas las buenas letras y de ahí resultara algún grave daño y pérdida a la república cristiana... si misterios tan altos y secretos tan divinos se escribían en lengua vulgar con que todos a la sazón hablan...". Jesukristok ere, osteratuko du, "en la lengua materna que hablaba el zapatero, y el sastre, y el tejedor, y el cavatierra, y el pastor, y todo el vulgo entero" irakasten eta predikatzen zuen. Malon Etxaidekoaren deklarazio hauek Bibliaren euskarazko itzulpen kalvinista baino hamazazpi urte geroagoak dira.

Beste horrenbeste ibiliko zaigu Orozko (eta geroago Poza jesuita, zientziako gaiak gaztelaniaz ematearen aldeko beste euskotar bat): "Tene-mos en poco —idazten du Orozko— lo que se escribe en nuestra lengua, siendo la que más estimada debe ser en elegancia y perfección después de la latina".

Alonso Orozkoarra (1500-1591), agustindarra berau ere, Oropesako gazteluan jaio zen, Toledon, aita hango gobernari zegoelako. Filipe II.aren predikari eta aholkulari izango da. Pintorea, idazle oparoa ("de estilo grave y severo", Grabmann-Gutierrez), bere berrogeitamar inguru

libururekin, ondorengo maisu mistiko handi guztien oinarriztat har daiteke.

Bada beste mistiko anitz: Veremundo Nafarroakoa, beneditarra, Joan Albriten semea (*Diálogos divinos*), Joan Palafox eta Mendoza (1600-1659), Pueblako Gotzaina, Mexikoko Erretordea, bostehunen bat idazkiren egilea, jansenizatzailea, sadismoraino bere buruaren hildura-tzaile kupidagabea, enplegu horietan kaskarra halere Sor Jeronima Igokundeko tuterarraren aldean, gizoni aurpegiara sekula begiratu ez omen zion klarisa, edo Sor Antonia Josefa Santa Klarako gasteiztarrarenean ere, emakumezko idazle mistiko bakanak biak. Deboziozko beste hainbat autore aipatu beharko litzateke: Pedro Benedit Radakoa, Gaspar Bianakoa (*El sol de nuestra España*, *Luz grande de la Iglesia*, *Discursos cuadragésimales del Abulense*, argitara zituen), etab.

Autore asketiko-mistikuon gai min bat, eza-gunki, "ontsa hiltzeko bidearena" izango da. Titulu horrekin (*Arte de bien morir*, Alvarado; *Práctica de ayudar a morir*, Poza; *Diálogos de la preparación a la muerte*, Veremundo Nafarroakoa; *Modo de ayudar a bien morir*, Bretos...) hainbat liburu idatziko dute euskotarrek ere, aroa-

ri dagokionez. Bestetik, Erasmod berak sustatua zen literatura molde hau.

Mistikoak, ez aldi honetan denak edo gehienak mistikoak zirelako, baina bizimodu hori arrunt ideal bezala ikusten zelako, garai honetako pentsamolde orokorraren espilua bezala dira. Teologoek ezeez, politikoek eta juristek berek mistiko kera bat maiz ageri dute, arma-gizonak eta ez aipatzeko.

Higanautak

Alferrik esaten du Garibayek, esatea zego-kion moduan, Euskal Herrian "por la bondad y misericordia de Dios, jamás se vio herechiarca ni dogmatista hasta nuestros tiempos" (Zaldibiak halaber: "haber sido siempre apartados de herejías"). Alde batera utzita tenplarioen arazoak eta (ez ziren izandakoen kasuak alegia), albitarrak egon dira XIII. mendean: Gregorio IX.ak frantziskotarrak eta domingotarrak enkargatu zituen, arras kutsaturik zegoela eta, Nafarroa heretiko horietatik garbitzeko, behar izanez gero aginte zibilaren laguntzaz gainera, hots, harmaz (1238). XIV. mendean: 1328an juduak masakratzen dira, 1329an

bost sargin kiskaldu (hurrengo urteetan hainbat gehiago), 1338an Milon de Bragerac judaizantearen kondena eskandalosoa dago. Sonatuena Durangoko heretikoaren kasua da, XV. mendean (1440-1450). Eta XVI.a izango da heresiaren problema egiaz biziko duena.

Hegoaldean ez dirudi protestantismoak sus-traitu ahal izan duenik. Egon dira protestanteak (Logroñoko Tribunaleak kondenaturikoen artean ez da euskal deiturarik falta). Baina kontuan hartzeko mogimendurik ez da sortu. Giroaren adierazgarri, nolana ere, hona hemen jesuiten fundazioa zela eta ez zela Donostian sortu ziren iskanbiletan nolako arrazoia emanen ziren haien alde: "asimismo se preocupan de la conversión de los herejes. El padre San Román trabajó mucho por convertir a un turco que está preso. El padre Solarte ha atraído a la fe católica a dos herejes: un escocés y un francés. Los sermones del padre Alonso Rodríguez se hicieron tan famosos, que muchos ingleses acudían de ordinario a oírlos" (J. Goñi Gaztambide). Predikarrien zelaori ez zion deus zur Inkisizioarenak: mistikoak, teologoak, Gotzainak, haren atzaparretan ikusiko ditugu. Hegoaldean ere, beraz, hauxe izango da gizarteko giroa.

Eta erlijio-garbitasunaren zelo sutsu hauxe da, agian, bi mendeotako pentsamenduaren ezau-garri irtenena: teologo eta mistikoengandik Inkisizioaren algoazilengaino, eta heretikoenganaino. Bat egirik, hizkuntz, odol, jatorri-garbitasunaren zeloa joango da. Era guztizko garbitasunaren mendeetan gaude.

Higanautak (hugonoteak) iparraldeko Kalvinnoren jarraitunei esan ohi zaie. 1530 aldera hasi da sartzen Euskal Herrian kalvinismoa. Joana Albretekoak 1560ko abenduaren 25ean aitortu zuen ageriki konfesio erreformatua, behingoan Zuberoako zenbait aiton-seme, magistratu eta elizgizonen jarraitzen ziola. Apaizen batzuk Ginebrara bidali ziren, konfesio berria iturrian ikastera (Jean de Cheverry, adibidez, "La Rive" deitua, Donibane Lohitzuneko, Leizarragari bere itzulpenean lagunduko diona, Landetxeberri, Tartas eta besteren batzuekin: "correcteurs et revisiteurs de ladite traduction"). Aipagarria Pierre d'Urte kaputxinoa ere, donibandarra orobat. Kalvinistek euskarazko eskolak, elizkizunak, antolatzeke asmao zuten, beren printzipioei zegokienez.

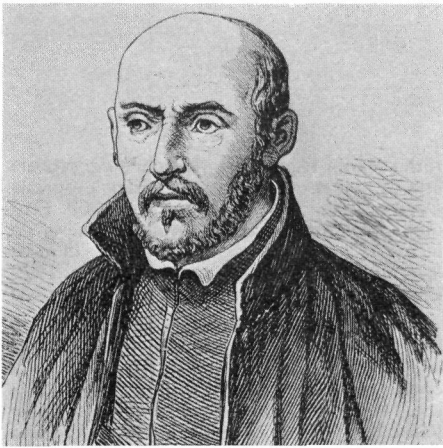
Aiton-seme eta magistratuen artean Bertran Zalgizekoa eta Jakue Belakoa aipatu behar dira, Azkeneko hau *Tablettes* (entziklopedia tzar teologiko-moral-zientifiko bat, sei liburukitan) eta *Inventarium juris* bildumen autorea da, galdu diren euskarazko hiztegi eta gramatika batzuen, eta beste zenbait obrarena: *Traité du compte ecclésiastique*, *Style pour un jeune avocat*, *Traité de la mémoire locale*, *Commentaire sur la Coutume de Soule*. Aipa ditzagun, hemen, Belatarretatik, Belapeire, dotrina katoliko baten egilea, eta Jean-Philippe, *Histoire des Basques* eta beste zenbait testu gehiagoren idazlea, Zuberoaz eta Biarnoz, idaztiokin Sanadon beneditarraren *Essai sur la noblesse des Basques* inspiratuz (1785).

Makina bat gerra eta txikizoren buruan, Hendrike IV (III).a, Frantziako Koroa heredatu eta ("Parisek balio du meza bat"), katolizismora itzuli zenean, egin zen bakea. Lehen protestantismora bezala orain atzera katolizismora jarraitu zaizkion familien artean. Ezpondatarrak daude. Hendrike Gotzaina izango da (Joan izeneko hiloba bezala) eta idazle erlijioso oparora latinez: *De coemeteriis sacris*, *Annales ecclesiastici*, *Annales sacri*, *Annaliu Baronii continuatio*. Jean de Sponde (1557-1595), berriz, humanista bezala gailenduko da: Homeroren eta Hesiodoren itzul-tzaile, alkimista, polemista erlijioso (*Déclaration*

JEANNE d'Albret fille unique du Roy de Navarre, & de celle grãde & renõmée Princesse Marguerite Royne de Navarre, sœur de François de Valois, fut espousée au susdit Prince Antoine de Bourbon, dedans la ville de Moulins, avec tresgrande joye & faueur de la noblesse de France, & de tout le peuple. Ceste Princesse ne forligna aucunement, ains demonstra bien estre issue de tels, & tant vertueux & renommez pere & mere, enfuyuât leurs traces en toute amour & faueur de vertu, & des lettres. Elle mourut à Paris au mois de Juin 1572. durant la menée du mariage du Prince de Navarre son fils, avec Madame Marguerite de France, sœur unique du Roy.

San Inazio Loiola-koa (1491-1556).

des principaux motifs qui induissent le sieur de Sponde à venir à l'Eglise Catholique, poeta humanista, barrokoa batez ere.

Gorabehera erlijioso-politiko (Espainia eta Frantziaren arteko gerrak, Donibaneren erreketak, Hondarribiko gudua, etab. erantsi beharra legoke) hauen ondorio bezala, batzuen espainol eta besteen frantsesastuna biziki finkatuko da, eskaldunak geografikoki baino sakonkiago erdibituz. Humanismoa erlijiosatasunaz kargatuko da, desarroiola astunduz, berriz ere pentsamendua (jansenismo/jesuitismo) erlijiozko arazoetan enplegaraziz. Desarrollo hau sendotzera sorginen eta juduen edo judaizanteen pertsegio fanatikoak etorriko dira, mugaren alde bietan.

Loiola eta Xabier

Erljiokoak diferentzia sozial eta politikoen gaitetik erakusten duen indarraren agergerri onak, istilu politikoa sortu den mogimendu izpiritual, transcendente baten adibideak biak pertsonalki, Loiola eta Xabier aipa genitzake, mundu guztiaren eragin dutenagatik batez ere.

Egiaz, momentu honetan Euskal Herria gainekza egin eta kanpoan barreiatuak dabil, inperio espainolean bereziki. Momentuko eztabaida erlijioso eta politiko-juridiko guztietan ibiliko dira euskaldunak, buru izanez askotan.

Teologiaren urre-aroa

Mugagabekoa eta erabat ezinezkoa litzateke XVI. eta XVII. mendeetako elizgizon eta kargudunak, Gotzainak, etab., irakasleak, idazleak, izenen arabera bakarrik ere biltzea. Historigile hobereenek deitoratzen dutena da hori (Tellechea, T. de Azcona, etab.). Espainietako Diozesiak, Unibertsitateak, elizako Tribunaleak, eta zer esanik ez Ameriketakoak, euskal izenez josita daude. Gipuzkoarrak bakarrik, eta Gotzainak bakarrik, 30 inguru zenbatzen ditu Tellecheak XVI. mendetik XVIII.era. Eta: "¿Cómo seguir la pista, jarraitzen du, de cuantos, vistiendo un hábito religioso, se fueron, sin que nunca más se supiese de ellos? Si desbordando el rigor del lugar de nacimiento, ampliásemos el cupo a los oriundos o hijos de guipuzcoanos, sobre todo en América, nos veríamos obligados a repoblar la lista". M. de Alzoren *Filosofía Vasca*, 1934, liburuskain bat irakasle eta idazleren izenak aurki daitezke.

Ordena erlijioso zaharren jarrera filosofiko-teologikoak dekretuz erabakirik daude: domingotarrak tomistak dira, frantziskotarrak eskotistak. Berritasuna jesuitak direnez gero, aipa ditzagun Hurtado Mendozakoa, balmasedarra (1578-1651), oparoi, oparoi izan bada (*Disputationes a summulis ad metaphysicam*, 1615; *Universa philosophia*, 1624; *De spe et charitate*, 1630; *Scholasticas et morales disputationes de fide*, 1631; *Disputationes de Deo homine*, 1634); Bernart

Sartolo, tuterarra (1653-1700), aurrekoa bezala Valladoliden eta Salamankan irakasle (*El eximio doctor y venerable Padre F. Suárez*, 1695, eta beste zazpi tituluren autore); Antonio Perez, garrantza, Salamankan eta Erromako Gregorianoan irakaslea (*Conclusiones de Deo trino et uno*, 1648; *De Iustitia et Iure*, 1669; San Tomasen iruzkinak). Martin Eparza eta Artiedakoa, *Cursus theologicus* (1660) baten autore, hamar liburukitan, San Tomasen komentariista hoberenetakoa omen bait da. Ordenekin jarraituz, trinitario nafar batek, Manuel de la Concepción (1630-1700) *Cursus philosophiae trinitarius* bat utzi digu (baita: *Tractatus de scientia Dei*, 1699, sarri-sarri agertzen den gaia, eta zenbait obra gehiago). Avendaño idiazaldarraren tituluan hobeto ikusten da "Jainkoaren jakitatea" gaiaren erakarmena non zegoen: *De diuina scientia et praedestinatione*, 1674. Hori da. Protestante, jansenista ala katoliko, denak predestinazioarekin dabilta buruak hautsita. Alabaina domingotarrak dirudite nagusi auzi teologiko hauetan.

Eta domingotarren artean Domingo Bañez Artazubiagakoa (1528-1604), Valladoliden jaioa, berak bere burua euskotartzat zeukana halere ("mondragonensis"). Korapilo filosofiko-teologiko bezala, esan daiteke XVI. eta XVII. mendeetako problema zailena, Europa guztiaren amorrakui eztabaidatuen, graziaren eta libertatearena dela. Jainkoa edozer eta orenen kausa unibertsala baldin bada, zertan geratzen da gizonaren askatasuna eta ahalegina? Jainkoaren grazia hutsez baldin bada, salbatzen garena, zer egiten du gizonak? Behin berriro, aldi honetako erlijioera guztiaren (katoliko nahiz protestante, kalvinista ala luterano) orokortasuna aurkitzen dugu. Katolikoaren artean ere eskola desberdinak daude, eta domingotarrak eta jesuitak erabili dituzte gatazka beltzenak. Bañezek, Jainkoaren kausa-orokortasuna azpimarratuz, gizonaren askatasuna salbatzeko zailtasunak ditu ("destruye la libertad de elección", K.Rahner).

Gizonaren askatasuna salbatu nahiez, jesuiten soluzioak (molinismoa) Jainkoarena salbatzen izango du nahikoa lan. Jesuitak tomismoaren desarrollo filosofiko-teologiko "suareziano" berezi batetatik ibili dira (mende hauetan Ordenek eta Kongregazioek, norbanakoak balira bezala, "kolektiboki" pentsatzen dutela, ematen du: garai hura konprenitzeko oso gogoan hartu beharra dagoena). Eta jesuitetan ere, teologo handienetakoa bat, nafarra izango da berriro: Joan Martinez Ripaldakoa (1594-1648). Aipaturiko graziaren eztabaida handian —*de auxiliis*— ibili da beru ere, *De fide, spe et caritate* eta *De gratia, De auxiliis, De praedestinatione* idazlanekin. Bere obra erraldoia, internazionalki ospea eman diona, *Disputationes Theologicae de ente supernaturali* da, "donde encontramos expuesta por vez primera y en forma sistemática, con imponente erudición y gran agudeza de ingenio, toda la doctrina católica acerca del orden sobrenatural" (M. Grabmann).

Ez da nahastu behar izen bereko beste Ripalda batekin, nafarra orobat, San Tomasen iruzkin handi baten egilea.

Ripaldakoa jesuiten beste polemiketan ere jansenistekin, buruenetakoa izan zen: *Adversus Baium et Baianos* idatzi zuen.

"Jansenismoa". Saint-Cyran

Jesuita nafarrak borrokatzen zuen Bayo hori (1513-1589) Lovainako teologo bat izan zen, Jansenioren (1585-1638) aitzindaria hain zuzen.

Heresia jansenistaren arrazoiak eta mami dogmatikoa orain alde bat utzirik, mogimendu horretan lehen puntuko inportantzia izan duten

Saint-Cyran (1581-1643).

bi euskaldun gogoratzea dagokigu bakarrik: Joan Antonio Duvergier Haurannekoa, Saint-Cyran abatea (edo Saint-Cyran soil) eta haren hiloba Martin Barcosekoa.

Saint-Cyranen gorabeherak J. Artechek azaldu ditu gure artean. Baionan jaio zen eta, arte ikasketak Parisen eginik, Bertran Etxauzkoak bultzatu zuen teologia Lovainan egitera. Lovainako Unibertsitatean orduantxe "baianoak" eta jesuitak borroka gogorretan zebiltzan (gogorra esatea ez da topiko bat). Ordukoa da, agian, jesuiten behialako ikasle honen antijesuitismo porrokatua. Berriro Parisera joanik (1609) eta Jansenio Lovainako ikaslearekin adiskideturik, biok Baionara etori ziren, "katolizismoa berriatzeko" asmoz beterik. Horretarako eliz ikasketak erreformatu nahi zituzten: eskolastikari eta arrazionalismoari zaputuz egin eta Elizako Gurasoetara itzuli, agustiniomora bereziki (igarriko da Erasmo berriz ere ez dabilela uruti). Zenbait urte igaro zuten hemen biek bakardadean eta estudioan. Jansenio Baionako Kolegioaren zuzendaria izan zen alditxo batez.

1626tik aurrera Saint-Cyran jesuitei teologikoki eta politikoki erasotzen hasten da. 1635an, Port-Royalgo monjen aitortle eta izpiritu-zuzendari bilakaturik, Marie-Angélique Arnauld abatisaren bitartez influentzia handia irabazten du Frantziako klase gorenetan. "Bakartien" lagundia sortzen du, non elite kultural hautatu bat elkartu bait da ("cent belles plumes"). Jesuiten moral laxistaren eta Richelieuren politika protestanteekiko klaudikatzailearen etsaia da. Saint-Cyranen itzala Frantzia osoan eta mugaz handik zabaltzen denean, izpiritu eta intelektualki adina bortitza bihurtzen ari bait da mogimendu hau politikoa eta sozialki, Kardinal Richelieuk Saint-Cyran gartzelan sarrarazten du (1638). "Sei armada baino arriskutsuago da", esango du Saint-Cyranengatik. Kardinala hil arte preso egon beharko du. Eta geroxeago Saint-Cyran bera hilgo da (1643).

Saint-Cyran protagonista historiko handietako bat da, eta Estatu modernoaren sorrera eza-gutzeko guztiz ezagutu beharrezkoa, berak bideratutako Port-Royalgo fenomenoarekin. "Jansenista" heretiko bat bihurtzeko interesa badago ere, baionarra ez doktrinario eta ez heretikorik izan da, nortasun bortitzeko izpiritu zuzendari guztiz dotatua baizik, inspirazio jansenistarik baino berulliano-salestarrekoagoa. Haren zenbait tesi

protestantismora hurbiltzen da: nahimenaren askatasunari kasu gutxi egitea; eliz hierarkiar, sakramentuei, apaizgoari, etab., begirune handirik ez izatea; "berritzapena" fedetik eta karitatetik datorrela azpimarratzea, eta ez apaizen eskutik (edo aitortzatik, baina "kontriziozko" damutik), etab. Saint-Cyranen barne bizitza indibidualaren radikal bat da. Guzti honek ez du besterik erakusten, lelo izpiritual batzuen iraunkortasuna baino: Saint-Cyranen ideal nagusia "garbitasuna" izango da ("pureté"), Eliza "jatorrizko garbitasunera" itzultzea bere xedea.

Mistiko denak bezala, kanpoko zeinuen baido adiago beti fedezko barne bizitzari, moraltasun herstu, zekenekoa izango da (vulgarki jansenismoarekin berdintzen dena). Moral herstutasuna, ordea, ez da Saint-Cyranen esklusiboa izango Euskal Herrian.

Gehitu beharra dago, gaurko ikerketek Frantziar geroz eta inportantzia handiagoa ematen diotela Martin Barcosekoiari (1600-1678). Guk ere, komeniko litzateke kasu egitea. Kant, Hegel, Marx eta Lukácsekin batera aipatzen du L. Goldmannek, pentsamenduaren historiako "dialektiko

tragiko" handien zerrendan eta lehenengo. Haren obrak hauek dira: *De l'autorité de saint Pierre et de saint Paul qui preside dans le pape successeur de ces deux apôtres*, 1645 (Ofizio Santuak kondenatua); *La grandeur de l'église romaine établie sur l'Autorité de saint Pierre et de saint Paul*, 1645 (kondenatua); *Eclaircissement de quelques objections que l'on a formées contre la grandeur de l'église romaine*, 1646; *In decretum romanae inquisitionis*, 1647; *Quae sit Scti. Augustini et doctrinae ejus auctoritas in ecclesia*, 1650; *Exposition de la foi de l'église romaine touchant la grace et la prédestination*, 1656 (kondenatua). Beste zenbait idazki polemiko.

Hainbat moralista, jurista, teologo

Ohizkoa bilakatu da, euskaldunen erlijoiotasun jansenistaz hitzegitea. "Les idées de Justice, de Sévérité, d'Expiation sont le fond dominant de la doctrine religieuse des Basques. Dans leurs pratiques de religion, ils apportent un formalisme, un quindé, un conventionnel qu'ils ont hérité des jansénistes", idatzi zuen P. Lhande jesuitak, arrunki onartu egin den erizpen batetan.

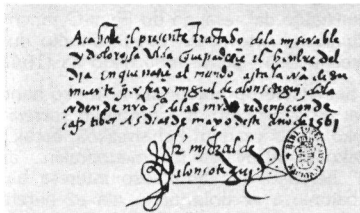
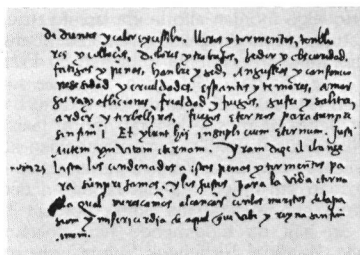
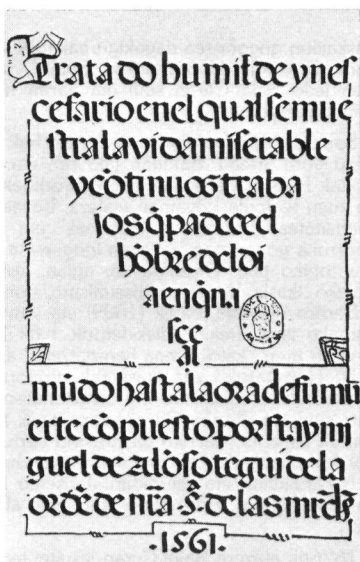
Fenomeno handiegi baten interpretazio txikiagia dirudi, apika ez euskaldunen erlijoiarekiko eta ez jansenismo historikoarekiko justizia gehiegizkoa. "Jansenismo" horrek, izan ere, ez dirudi Euskal Herriko bakarrik, eta Euskal Herrian bertan aisa eman daiteke Saint-Cyranekin zerikusirik gabekotzat (hegoaldean batik-bat). Askotan ohartarazia da, bestalde, nola jansenisten antzera bukatu duten haien etsaiek, moralismo herstu baten leizean berdin amilduz.

Moralistak

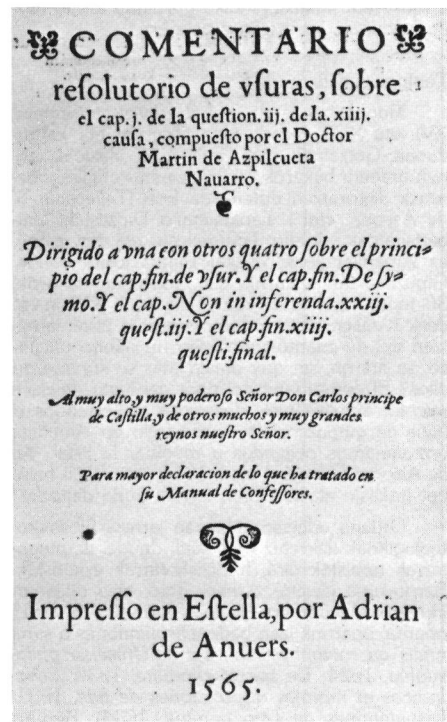
Moralistarik ez zaigu falta, edozein gustutarako adina. Har dezagun hiru jesuita, hirurak XVII. mendekoak. Jansenismoa zela eta ez zela, moralaren arloan eskola-bururak behingoaen sortu ziren. Begira, bada: Elizalde, Etxalarkoa, tutorista da; Elizako baimenak gabe argitaratu zuen, Freiburgen, *De recta doctrina morum*, 1684. Eskala

rozko Martin Esparza eta Artieda, aldiz, probabilista da, tutorismoaren arras kontrarioa espreski: *De uso licito opinionis probabilis*, 1669, Erroman. Joan Marin, azkenik, arabarra, laxista da, Indexean sartua: *Theologiae speculativae et moralis tomii tres*, 1720, eta *Principe catholico*, 1720, idatzi zituen (autorea hil eta geroago publikatua).

Beste hainbat autorerekin jarrai liteke, izenak baino indarrak lehenago agortzeko posibilitate gehiagoz: Martin Azpilkuetakoa, *Manual de confesores y penitentes*, 1566; Inazio Andueza-koa, *Manual de casados*, 1618; Frai Martin Rekar-tekoa, karmeldarra, *Del aborrecimiento del pecado mortal, que contiene trece razones principales, por las cuales ha de ser aborrecido*, 1627; Joan Lazkano eta Larrinzar domingotar arabarra, *Confesionario o Instrucción de los sacerdotes*, 1629; Joan Dicastillokoa, *De justitia et jure*, 1641, *De sacramentis*, 1646, *Tractatus duo de juramento, perjurio et abjuracione*, 1662, hirurak Anberen; Zangotzako Erraimon Lumbier, karmeldarra, *Suma moral*, 1683; beste Arana karmeldar bat, *Sumulae morales*, 1676; Frai Frantzisko Ganboakoa, *Sobre... y sobre los escotados de las mujeres*, 1674; Avendaño jesuita, geroago ere aipatu duguna, *Tratado segundo de pecados*, 1685 ("dentro de la línea escolástica suareciana", F.E. de Tejada); Jakue Corellakoa, frantziskotarra, *Práctica del confesionario*, 1685, *Suma de la teología moral*, 1686; Joan Lezaungoa, *Tesoro evangélico para los curas de almas*, 1692, Sebastián Lizarburukoa, *Manual de un verdadero cristiano*, 1697... Bi titulu polit ez nituzke, halere, tintontzian utzi nahi. XVI. mendean, lehenengoa, Alonso-tegi mertzedari bizkaitarrarena: *Tratado humilde y necesario en el qual se muestra la vida miserable y continuos trabajos que padece el hombre del día en que nasce al mundo hasta la hora de su muerte*, 1561. XVII. mendekoa, beste, Tuterako Aingo eta Ezpeleta kalonjearena: *Resoluciones morales y doctrinales de las principales dudas ocasionadas por la baxa de la moneda de Vellón en los Reynos de Castilla y León*, 1643. Morala, bizitza asketikotik ekonomikoraino.

Frai Migel Alontsotegikoaren autografoa eta tratatuaren atarikoak.

Juristak

Moralisten ondoan elizako juristak (askotan ez bait dago berezterik). Praktikari begira, Inkisitoreekin hasi beharko genuke (German Ugarte-koa, Zurbano, Txurruka, etab. etab.). Esan beharra bait dago, euskaldunak, Inkisizioan, sofritzaileen artean baino askoz gehiago ageri direla sofria-razleen artean, kargu handi nahiz txikitan.

Baina, hori utzirik, teorikoetatik, Ortiz Ibarrolakoa aipa liteke (*De politia et immunitate ecclesiastica*), Minanas (*Basis pontificiae jurisdictionis*, 1674), edo F. San Juliangoa, trinitarioen Generala, berak idatzi bait du *Tribunal regulare charitatis et iuristiae*, 1658, "algo así como un compendio práctico del derecho penal vigente en las órdenes religiosas, abarcando lo tocante a las denuncias, al procedimiento inquisitivo, a las sentencias y castigos, y a cuanto concierne al buen gobierno de los conventos" (E. de Tejada). Segidan Avendañokoa berriro, *Perfección del estado religioso*, 1674. Diego Castillo eta Artigakoa, Santa Feko artxapezpikua, Frantzisko Fernandez Miñanakoa, Frai Eztebe Tafallakoa, etab. Alcedo bizkaitarrak *Excellentia episcopalis dignitatis...*, 1630, idatzi zuen; Muñoz Boloniako irakasle balmasedarrak, *De rebus ecclesiae alicuandis vel non in Decretalibus*, 1622.

Juristetan jurista, ordea, nafarra dugu berriro ere, Martin Azpilkuetakoa (1493-1586), agramontes derrotatua, Elizak izan duen juristarik handienetakoa ("teologoetan juristena, juristetan teologena" bera dela, esan ohi da). Besteak beste, printzipio aristotelikoak gizarte merkataria-berritasunari egokitzeagatik da famatua (diruaren "antzutasun" printzipio aristotelikoa kritikatzen ausartuz eta, diruaren eros-ahalmen eta metal preziatuen truke-balio desberdina eskualdetik eskualdera ongi erreparatuz, "kuantitatibismo monetarioa" Bodinek baino hamabi urte lehenago formulatuz). Utz dezagun, alabaina, jurista zorrotza, nafar agramontesari hobeto begiratzeko.

Azpilkuetako Martin Barasoainen jaio zen. Beste nafar asko bezala, filosofia eta teologia Alkalan egin ondoren, Tolosara joan zen Zuzenbidea ikastera. Horretan ari zen buru-belarri, Zuzenbidearekin zerikusirik gabeko arazoiekin, Errege Katolikoak bat-batean konkistatu eta kiskaldu zuenean Nafarroa, konkretukiago Azpilkuetarren jauregia bera, "adonde posaron el Rey Don Juan y la Reyna su mujer", saminki gogoratuko duenez.

Galtzea galtzea da. Laster tokatu zitzaion, Frantziar, galtzaileen eta erberstera ihes eginen betiko patua ezagutzea, pertsonalki bera Cahorsen eta Tolosan katedratiko gazte miretsia izan arren: jende xobinista frantsesaren ezinikusia, erdeinuak eta burlak, Unibertsitatek eguneroko tabernara.

Frantzisko Xabier bere hilobak bezala, fedea- ren unibertsaltasunean, katolikotasunean sublimatuko du lurrean galdutako erresumaren hutsune mingotsa: Jainkoaren erresuman. "Porque un mismo Señor es el de todos, rico para hartar a todos los que le invocan. Con deseo verdadero que ni portugués, ni castellano, ni francés, ni inglés, ni alemán, ni italiano, ni de otra nación aborreciese, ni tuviese en poco a los de la otra por algunos vicios o faltas que ve en algunos de ella". 1520an irakasle, ikasle eta hiritarren xobiniamoari disertazio ofizial batekin publikoki buru egiten ausartzen da, "que en el mundo cristiano sólo existen dos clases de gentes, las que militan con Cristo y las que militan con Satanás. Y que por tanto si los franceses querían ser de los primeros, tenían la obligación de amar y respetar a los españoles, vascos, bretones y todos los de las demás naciones que se afanaban en Tolo-

sa dedicados a la virtud y el estudio. Y del mismo modo los españoles y los de otras naciones que queríamos ser tenidos como amantes de la virtud y de las letras estábamos obligados a amar y respetar a los franceses amantes de la honestidad y ciencia. Porque todos los cristianos deben juzgarse en este mundo forasteros y peregrinos, según la sentencia de San Pedro y San Pablo, que dicen, no tenemos aquí habitación permanente, sino que buscamos la futura".

Bitartean, bere anaiak eta familia, dena galduta, Joan Labritekoari jarraitu zaizkio erberstera. Han daude, mendien bestaldean, Erregearen inguruan, desterratuak egon ohi diren bezala. Nafarroa noiz askatuko egokieraren ametsetan. Urteak badoaz eta Martin gazteak badaki zer eginik ez dagoela, esperantzak alferrik direla. Errealitate berria onartu beste biderik ez dago. Bere familiaz, bereziki, uste du "que redundaría en honor de Dios, provecho de Navarra y de sus mismos parientes y adheridos y en beneficio del Rey Don Juan, hombre pacífico por naturaleza, a quien servían de gran carga, que volvieran a su patria en la primera ocasión justa que se presentase".

Pentsa liteke, familiak nola hartuko zion. Beraz, 1523an bera bakar-bakarrik Nafarroara itzultzen da. Ez da urtebete baino geratuko, eta Salamankara pasatzen da, estudioetan oso-osorik murgiltzeko asmotan. Salamankan ez dauka irakasle izaterik ("extranjeroa" da) eta "lektore" soiltan geratu beharko du, nahiz eta eskola sonatuenak berak eman Kanonetako Prima katedran.

1528an, Inperatorearen beraren aurrean hitzegin behar eta, jai handian, Azpilkuetakoak ez du burutzio hoberik izango, tesi "komunero" haxe defendatuz agertzea baino: "Regnum non est regis, sed communitatis, et ipsa regia potestas iure naturali est ipsius communitatis et non Regis". Aginpidea herriarena da. Eta, xehekiago irakurtzen bada: Estatua baino lehen komunitatea da, nazioa. Oraindik goiz da ondorio hauek ateratzeko, denborak aterako ditu. Baina urte horretan bertan ematen du Salamankan Aita Vitoriak bere *relectio* famatua *De potestate civili*. Apatrida artean ari da Jendeen Zuzenbidea eta eskubide naturalen filosofia sortzen. Herbeheretan erlijioagatik pertsegituak ari dira pentsamendu bera desarrolatzen.

Azpilkuetak, Vitoriak, Zuzenbide erromatarrik ezin atera zitzaizkaten burutapide horiek. Tomismotik, atera ahal izan, atera zitzaizkaten, baina apenas beste edozeinek baino errazago, beren apatrida kondizioak errazten zielako ez bada behintzat. Nafarroako erresuma galduz gero, Tolosan, Alkalan, Salamankan, beren euskalduntasun soil berdinarean kondizioan elkartuta aurkitu diren irakasle eta ikasleek, ideia horiek errazena orduantxe Bizkaian eta Gipuzkoan desarrolatzen ari zen filosofia politikotik atera zitzaizkela, ematen du (eta alderantziz, filosofia horretan "probintzia" soilaren interesa —oraindik *Bienandanzas e fortun*—en, XV. mendean, somatzen dena esate baterako— gainditzien duen elementu kantabristak, eusko-nazionalak, Alkala eta Salamankako euskal ikaslerien estudioak eta komunitate esperientzia suzusatzen dituela). Azpilkuetak ezagutzen zuen euskalduntasunaren filosofia orokor hori: "Confieso y me alegro de ser navarro y cántabro", aitortuko du: eta ez du ezkututzen kantabresaren harrotasuna, "que conservaron su antiguo idioma que lo era de toda España, el cual ahora llaman vasconico o vascuence". Ez dirudi, bada, posible, erresuma politikoa galduta arren, bere galdu ezinezko kantabres kondizio jatorrizko eta naturalaz Azpilkuetak mila gogeta ez egitea (kantabrisismoaren doktrina XVI. mendean

desarrolatu da hain zuzen). Desarroilo kementsuago bat bide horretatik eragotzi duena, fede katolikora ihes eginean ikusi behar da, zalantza gabe.

Salamankatik Coimbrara aldaturik, Azpilkuetakoa erromes eta bidazti sentituko da beti munduan. Bi hiloba monja sartu ditu Coimbran, familiaren borondatearen kontra. Neskei Nafarroa uztarazteak ez dio nonbait kontzientzia lasai uzten. Zahartzaroan txosten bat haien kontsolagarri idazten du, bera hiltzean konbentua abandonatuko duten beldurrez: "que nosotras acertamos y gloriamonos en Jesucristo por haber cumplido la suya —voluntad—, así en salir de Navarra a Castilla, por huir de peligros de guerra, como después misteriosamente en venir a esta santa casa —Coimbran— y en ella por su consejo, *contra el de todos los nuestros...* nos negamos a nos mismas y tomamos sendas cruces (...) Peregrinas, pobres y trabajadas somos y queremos ser, como lo fue aquel nuestro gran Capitán, sus Apóstoles, nuestro padre san Bernardo, y aun como lo son la Abadesa Doña Ana de Ezpeleta, y otras precelentes de nuestra tierra, que por conversar más con Dios, se desterraron a monasterios extraños..."

Euskal Elizan gero maiz ikusi duguna, lurreko erresumari loturik sentitzen ez denaren askatasuna eta leialtasun intransigentea izango dio Azpilkuetak zerukoa uste duenari. Bere radikalismo katolikoarengatik, Filipe II.aren mirese zinezkoa izan arren —Garibay bezala eta Larramendi ere bezala— ez du beldurrik izango, justiziazkoa denearn haren kontra ateratzeko. Karlos V.aren salbazioaz dudatzen ausartzen da. Beste nafar handi Karrantzaren abokatu, hasieran erregearen onespenez, laster disgustatuko du hura. Alferrik lotuko du Inkisizioak bere etxeko egoitza behartuan. Azpilkuetakoa ez du amore emango eta bai auzia Inkisizioaren Tribunaletik Erromakora eramatea lortu. Erroman, kardinal egingo ote duten zurrumurrua zabaltzen da. Filipe II.ak bere eskuarte diplomatiko guztiak zalapartaka erabiliko ditu eragozteko. Baina interesgarria da, berriro, guzti hori zela eta inoiz zitzaion salapeneko puntu nagusia: agramontesa izatea eta errege espainolak Nafarroako nagusi jarraitzea justiziaren kontra zegoela irakastea... Modu horretan behintzat, ez dirudi oso posible. Azpilkueta ez zen Lope Agirreko bat. Egia, ordea, bere nafartasunaz beti harro agertzen zela, da, eta Nafarroa eta Gaztela oposatzeko ohitura ez zuela inoiz galdu. Bitxikerietaraino: emakume nafarrak "a la manera de las castellanas" jantzita ezin ikusteraino... Ez da harritzekoa, gaztelauen begietan atsegin baino nafarrago eta nafarregi agertzea. Beste puntu batek frantsesak maite izatea salatzen zion. Inondik ere, bere burua ez zuen aski espainol agertu ohi.

Istiluon erdian, beste auzi bat ere, ezer axola gabe, Filipe II.aren kontra eta komisio katalanaren alde epaitu zuenean, neurria pasa zuela eta eskarmentu gogor bat eman nahi izan zion erregeak. Alferrik, ordea, enbaxadariak erantzun zionez erregeari, "porque ni piensa volver a España, ni tiene allá qué perder". Erroman hil zen, 94 urte zuen.

Filosofa-teologoak

Hamaikatxo filosofo-teologo ikusten dugu garai honetan (ez dago esan beharrik filosofia, teologia, moral, ez direla berezitan oso garbi) edonongo Unibertsitateetan barrena, Espainian, Frantziar, Italian, Ameriketara (Martin Isasakoa, Esteban Isastikoa, Lopez Zarea Bolibarkoa, Martin Bianakoa, Sebastian Lartaungoa, Kristobal Lazarragakoa, Domingo Villaviciosa, Domin-

go Lezokoa... XVI. mendean). Irakasle idazle eta mugatuz, Alaba Esquivelek *De conciliis universalibus*, 1583, idatzi zuen. Trenton parte hartu zuen (Karrantzak *Summa omnium conciliorum*, 1546. Protestantismoaren eta Kontzilioaren arazo dago). Otxagabia eta Mauleongo Pedro faltzestarrak *Suma de Sacramentis in genere et in specie*, 1619. Aita Tolosak *Demonstrationes catholicae*, 1622. Elizalde *Forma verae religionis quaerendae et inveniendae*, 1662, heresiek sortu dituzten kezka apologetikoen harian. Alliaga kaputxinoak, aldiz, *Clara luz con la cual podrá ver el hebrero su falsa esperanza y el cristiano su obligación*, 1682. Mallorcan hain zuzen. Eta makina bat gehiago: Leandro Sakramentu txit Santukoa, trinitario nafarra, etab. etab. Moralaren eta teologiaren arloetan, jesuitei buruz ikus bitez "Publicaciones sobre temas de Moral" eta "Publicaciones sobre Teología y materias afines" Malaxechearriaren kapituluak. Autore honen baitan, orobat, jesuiten eta domingotarren artean *de auxiliis* etabaida nolako suarekin eraman zuten ikus daiteke.

Bitartean euskarazko literatura erlijioso ederrean loratzen ari zen Iparraldean (Leizarraga, Axular, etab.). Zuberoan Tartasek *Onsa hilceco bidia* publikatzen duen urte berean (eta Lapurdin Sylvain Pouvreau euskaldunberriak, Saint-Cyranen idazkari izanak, *Gudu espiritualua* publikatu eta hurrengoan), Aita Cortade agustindarrak, Baionara predikatzaera etorri eta, *Le Calendrier spirituel, composé d'autant de madrigaux qu'il y a de jours à l'année. Pour la consolation des âmes dévotes et curieuses*, 1666, publikatu zuen. Poeta debotoak, J. Vinsonek ohartu zuen moduan, santu bizitzetako legenda fantastikoak maitatzen. Baina zer duda horixe zela garaiko erlijio-kereta eta debozioa.

Filosofian, F. Urrutigoitu iparraldekoak *Certamen scholasticum*, 1660, idatzi du, eskotismoaren bidetik; Pedro Urbinak *Memorial en defensa de las doctrinas de san Buenaventura y Escoto*, 1628. Joan Iribarne Iraburukoak *Commentarii in IV libros sententiarum J. D. Scoti*, 1614. San Tomasen komentariak ugariago dira: jesuitak (B. Erize, M. Olabe, Ituren, etab.) eta domingotarrak (Bernedo, etc.) aparte, Lumbier, Palacio, Pablo de la Concepción, etab. Lumbierek hainbat idatzi du, filosofia edo teologiaz (*De essentia et attributis*, *De Missione Dei*, *De Trinitate*, *De Incarnatione*) nahiz moralaz. Martin Espillakoak *Compendio de confesiones teológicas* eman digu; Joan Bernal Diaz Lukoak Gotzainak hainbat idazki juridiko, historiko, asketiko-teologiko, pastoral. Sentimen sozial eta pastoral bero-beroko Gotzaina, euskal jendeak asko zor diona. Inkisizioarekin ez zen oso zuzen etorri. Aipamen berezia Domingo de San Juan de Pie de Puertok merezi du ("Domingo de Alcázar", Azkarate alegial), merzedaria, *Expositio in quartum tractatum Magistri Petri Hispani*, 1521, idatzi zuena, Parisetik propio Salamankan logika irakastera deitua "in via realium, iuxta modum scholae parisiensium".

Erdi Aroan, Andre Mariaren "orbangabe" sortua, Ordenen arteko hizkamizka-zuloa izaten zen (eskotistak orbangabearen alde, tomistak aurka). Protestantek, beste garbitasun batzuen bila hain zuzen, ukatu zutenetik, sortze garbiaren defentsa obligaziozkoa bezala bilakatu da katolikoentzat. 1620an Bilbok orbangabe sortuaren defentsarako promesa egiten du. Aldi honetako teologo euskotarren artean hauxe izango da, hain zuzen, beste gai arrunt bat (jendearen debozioetan eragipen errazarekin). Diego Castilloko oñatarrarenak dira *De ornatus et vestibus Aaronis*, 1655, eta *Festum regium et devotio Catholicae Majestatis Philippi IV erga purissimam conceptionem Mariae*, 1674 (baina egilea 1632an hila

zela). Inñurrigarrok ere Memoria bat jasoko dio Filipe IV.ari "en defensa de la Inmaculada Concepción de la Virgen contra el catedrático de Alcalá Juan Martínez de Prado" (E. de Tejada). Lodosarena da *Que la devoción a Nuestra Señora es señal de predestinación*, 1654, etab. Esparzarena *Inmaculata Conceptio B. Mariae Virginis*, 1655. Ortizenak: *Concio de praeservatione Virginis Mariae*, 1645; *Concio de patrocinio Virginis*, 1655; *Conciones plures de Immaculata Conceptione Virginis Mariae*, 1663, etab. Berdin gaztelaniaz ere: *Pasos de la Virgen, madre de Dios, nuestra Señora, con doctrina moral para todos estados*, Alfontso Ezkerra jesuitarena (1555-1637); *Vida de nuestra Señora*, 1688, A. Hurtado Mendozako eta A. Lopez Retakoaren artean idatzia; *Mística Ciudad de Dios*, Goyenecherena... Eta berdin debozio herritarrekoak: Joan Amiaxeoak *Ramilletes de Ntra. Sra. de Codex* idatzen du, 1608; Frai Tomas Grandakoak *Historia y Milagros de la prodigiosa imagen de Ntra. Sra. de Begoña*, 1698 (E. de Tejadak Pedro Ugaz eta Arilzakoaren beste bat ere aipatzen digu: *Relación que el cura de la iglesia de Ntra. Sra. de Begoña ha dado del principio de aquel santuario y milagros hechos por aquella santa imagen*. Eta Albalaldeko Antonioren Gipuzkoan: *Libro del maravilloso santuario de la basilica de Ntra. Sra. de la Concepción María Santísima de Izazcun, con la razón de todo lo tocante al mismo santuario*, datagabe). Frai Joan Luzuriagakoak *Paraninfo celeste o Historia de la imagen y santuario de Aranzazu*, 1686, Mexikon. Lopez Marietakoak *Historia de los milagros de Ntra. Sra. del Rosario de Vitoria*... Bilatzen segi nahi dezanek badu non bila.

Austria Etxearena, handitasun eta aberastasun-oro bat izan da hegoaldeko euskotarrentzat. Baina eguzkia inoiz sartzen ez omen zen Inperioa gainbehera sartua dago. Bakarrik bera denen kontra, Quevedok esango duenez: bere kontra sentitzen ditu denak. Erlijioaren defentsa, Inperioaren politika, Andre Mariaren mantupea eta babesa, dena nahasten da Inperioaren ideologia

Joan Iziarkoa (1522-1572), kaligrafo maisu ernazentista

dekadentean. Giro teologiko-politikoaren adierazgarri paregabe, G. Ormaetxeako baten liburua dago: *Discurso apologetico de la Virgen vencedora. De la Fe triunfante. De la heregia vencida. De la Casa de Austria exaltada. Del católico Rey Felipe IV sublimado. De España vengada. De Francia castigada. En el sitio de Fuenterrabia (sic) el año de 1638*. "Titulo que indica, ya, komentatzen du E. de Tejadak, los planteamientos: luchas religiosas contra herejes, en las que la Virgen da la victoria a sus fieles españoles; fidelidad de los guipuzcoanos a su rey; valor hispano y cobardía francesa (...) La derrota francesa debió a que en la entrada los soldados del monarca cristianísimo, aun capitaneados por el arzobispo de Burdeos, apuñalaban y desnudaban soezmente las imágenes de María Santísima, daban de comer las hostias consagradas a sus caballos y cometían otros indecibles sacrilegios; por lo que bajó la Virgen a la palestra y "la gloria principal, y la rara novedad de tan extraordinario vencimiento se debe a la Virgen sacratísima, que ella fue la que principalmente peleó, y triunfó de los Franceses...", en venganza de los agruios q. la auian hecho".

Dena dela, denborak aldatzen ari dira. Egia da, Descartesek oraindik ez duela *Diskurtsua* eza-gutzera eman (1637). Baina Joan Bautista Pozakoa, Lizentziatu famatuaren seme jesuita, matematikazalea (*Respuesta a la geometría especulativa y práctica de planos y sólidos*, postumo argitaratua), matematikak non eta mariologian aplikatzeko abenturan sartuko da *Elucidarium deiparae*, 1626, batekin Andre Mariaren misterioak argitzaera. Suerte handirik gabe: Eromak behingoan sartu zion liburua Indexean.

Irudien mezua

Nahikoa da F. Arocenaren *Diccionario Biográfico Vasco* begiratzea, garai honetan zenbat arkitekto eta irudigile dabilen Euskal Herrian ikusteko. Eliza asko egiten da eta apaintzen herriz-herri. Eta, ezin sar gintezke orain lan horretan,

baina garai hartako euskal pentsamendua eza-gutzeko, ez litzateke bide txarrena izango arkitectura eta irudigintza horiek ikertzea, E. Panofskyk eta egin izan duten moduan. Hori bait zen, asko irakurtzen ez zuen gizarte haren lehenengo liburua.

Batez ere bertoko jendearen pentsamendu propioa ezagutu nahi bada. Izan ere, aipatu ditugun teologo, moralista, juristak, jeneralean sortemik urrun eta bestelako gizarte inguruetan bizi zirela aparte (Salamankan, Ordenaren baten barruan, etab.), eliza osoaren arazo eta planteamenduekin bait zebiltzan enplegatuta. Edo, guxtenez, Austria Etxea burrukatzen ari zen burruketan, beti eliza osoarenak ez baziren ere. Bere pentsabide propioak, Euskal Herriak, batez ere Zuzenbide politikoan desarrolatuko ditu.

Bi mende Austria Etxearen zerbitzuan (XVI-XVII)

Eskribau, idazkari, kaligrafo, itzultzaile

Aipa ditzagun ofizioak bakarrik, ofizioeta-koen zerrendak ametsetan ere ez bait legoke egiterik (F. Arocenak Gorteko 20 idazkari ingururen izenak ematen dizkigu, gipuzkoarrak bakarrik, XVI. eta XVII. mendeetan: idazkariak beste leku askotan ere enplegatzen zirela ezin ahantzi). Idazkari horietako batzuk idazleak ere badira: Aguilón eta Vallés nafarrak, Isasaga gipuzkoarra, etab. XVI. mendean. Esajeraziorik egin behar ez bada ere, idazkari euskotarren kopurua, konformidadean, ezin uka benetan altua dela Austriarren administrazioan. J. A. Escudérok zenbaki zehatzok ematen ditu: Filipe II.ak 39 idazkaritatik 11 izan zituen euskotarrak. Filipe III.ak 45etatik 8. Filipe IV.ak 187etatik 38. Karlos II.ak 50etatik 13.

Euskal herrietan beretan eskribauak ez ziren falta. Alferrik saiatzen ziren Bizkaiko Batzarra, Gipuzkoako Juntak, eskribauen kopura gutxitzen. Gipuzkoako 1566ko Juntak, adibidez, Segurak zituen 24 eskribauak erdira (12) ekartzeko agindu zuen ("se resuma por muerte de los veinte e cuatro escribanos en doze escribanos"). Berrehun urte geroago buruhauste berarekin segitzen dute. 1747ko Juntak Probitzia guztirako 109 ametitzen ditu, 72 eskribau postu ezabatuz. 1778ko Junta berririo kezu ageri da: "Que la multitud de escribanos se ha considerado siempre causa de confusión, vilipendio del oficio y origen de discordias y daños al público". 1863an 42tara jaitisiko dira oraindik (J. I. Lasa).

"¿Quién es aquí mi secretario?" —galdetzen du Sancho Panzak Baratariako bere insulan. "Yo, señor, porque sé leer y escribir, y soy vizcaíno". "Con esa añadidura, dijo Sancho, bien podeis ser secretario del mismo Emperador". Agerian dago euskaldunaren garai honetako administrazio gizonaren irudia.

Hona, bada, zer dioen Caro Barojak: "Se ha dicho que la guerra franco-prusiana de 1870 la ganaron los maestros, o fue ganada por efecto de una primera enseñanza superior. Podríamos decir que también "las cosas de la pluma" dieron en el siglo XVI una marcada superioridad a los vascos, señalada por Cotarelo a la luz de sus investigaciones en torno a la caligrafía y por otros autores a la luz de documentos distintos. "Era ya cosa sabida —escribe Cotarelo—, que todas las oficinas reales (en tiempos de los Felipes), en los Consejos, y al lado del Rey y de sus primeros ministros, había de haber un secretario vizcaíno, alavés o guipuzcoano que lo mandaba, y disponía todo y que había llegado allí sólo por su pericia pendolística, ayudado después (es natural) de otras cualidades de voluntad y entendi-

miento. La tradición se conservaba aún en el siglo XVIII, donde abundan en las secretarías los apellidos de aquellas dichosas y fecundas comarcas". La tradición —ampliaremos— arranca por lo menos del siglo XV en que Fernando del Pulgar, en una famosa carta al Cardenal de España se burlaba, no sin cierta tristeza, de los "guipuzes", que introducían en su tierra el estatuto de limpieza de sangre contra los conversos, e inundaban las casas de éstos de hijos, para que les dieran oficios y caudales: "cuanto yo, señor, más dellos vi en casa del relator aprendiendo escribir que en casa del marqués Íñigo López aprendiendo a justar". También ocurría lo mismo en casa de Fernand Alvares y Alfonso de Avila, secretarios, y el mismo Pulgar, converso, criaba cuatro".

Salbuespenak salbu, "luma-gizon" hauen formazioa, Barojaren arabera, ez zen ikaragarria: "(...) En primer término, el arte de escribir bien desde el punto de vista material. La caligrafía y los conocimientos auxiliares, como el manejo de tintas, péñolas, papeles, etc. En segundo, las matemáticas usuales en la administración de negocios públicos y privados (la contabilidad), y, en tercero, la redacción de cartas y papeles de negocios".

Teorikoekin, nondibait hasteko: Pérez Barriokoa *Dirección de Secretarios* baten egilea da; Tomás Zabala *Introducción del arte de escribir*, etab. Bizkaitar bi da, ordea, hemen destakatzan zaiguna. Joan Iziarkoa (1522-1572), duran-garra, eta Pedro Madariagakoa (1537-1587), arratiarra. Lehenengoak batez ere ("el maestro renacentista por excelencia", Caro Baroja), pedagogo eta historizaleentzat ezezik, badu interesik linguista eta gramatikoentzat ere (F. Marcos Marin). Obrak: *Ortografía práctica o arte de escribir en muchas clases de letras y adornos*, 1548; *Arte subtilísima por la cual se enseña a escribir y contar perfectamente*, 1549; *Nuevo estilo de escribir cartas mensajeras sobre diversas materias*, 1569. Madariakoa zeanuriarrak lanok idatzi ditu: *Honra de escribanos*, *Arte de escribir bien presto* eta *Ortografía de la pluma*. Aipaturiko lehenengoak hizkuntzari buruzko bere gogoeta filofsokoak ere azaltzen dizkigu (hizkuntza dela adimenaren eta oroimenaren aurreneko tresna, etab.).

"Yo no puedo dexar de tomar un poco de cólera con mis Vizcaynos, asaldatzen da Madariaga, porque no se sirven della —euskara— en cartas y negocios". Alderantz, atentzioa ematen du, zenbat euskalduni laudatzen zaien hizkuntzak asko eta ondo jakitea (Garibay Ximenez Radakoarekin hasten da). Bertran Etxauzkoak euskara, biamesa, frantsesa, latina, grekoa, hebraiera menderatzen omen zituen. Joan Kruzart donostiarrak euskara, espainola, frantsesa, flamenkoa, italianoa, rutenoa, polakoa, alemana, latina. Interpretate egiten ibili zen hainbat tokitan. Gipuzkoan interprete ofizialak ere aurkitzen dira: Julian Goizuetakoa, erreteriarra, XVI. mendean (ingelesa, frantsesa, flamenkoa); Julian Isastikoa, erreteriarra orobat, XVII.ean (hiru hizkuntza berak). F. Gurmendikoa, zarauztarra, Filipe III.aren interprete zen, "de quien recibió el encargo en 7 de mayo de 1614 de ordenar los libros árabes apresados en el puerto de Mámora por la escuadra del almirante Santurce en el año anterior, y que en 1615 edita cierta *Doctrina physica y moral de Principes*, traducida del árabe" (E. de Tejada). Beste hainbat itzultzaile aurkitzen da: Lopez Retakoa, nafarra, Boeziorena; Rois Roxas, bergararra, "autor de la versión al castellano de los veintidós libros de la *Ciudad de Dios*, de San Agustín... Autor asimismo directo de *Espejo de perfección*, Madrid, 1619" (F. Arocena). Malon Etxaidekoaren maisutasuna goratzen da eskritu-

rako textuen itzultzaile bezala. Marineo Siculok Ibarroko Martin goraltzen du Alkalako helenista handi bezala (gramatika greko baten autorea da). Gaspar Sanchez jesuita, Zizeronen ikerlea, Torre Okongo Frantzisko gramatikagilea, eta beste hainbat. Misioetan, azkenik, Frantzisko Xabierrekin eta Oyangurenekin hasi Ekialdean, eta Xabierren lehengusua Joan Azpilkuetakoarekin jarraituz Brasilen ("ya sabe la lengua de manera que se entiende con ellos y a todos nos hace ventaja, porque esta lengua parece mucho a la vizcaína"), frantziskotarrekin Mexikon, legendazkoa bihurtuko da euskaldunen erraztasuna edonolako "indioen" hizkuntzak menderatzeko.

Hegoaldeko Euskal Herriak oso Gaztelari atxekita zihardu, baina agian ez genuke ahaztu behar hemen, frantsesez idatzi duen erreteriar bat, Kristobal Gamongoa, Hendrike IV.aren Aholkukoa eta *Les Pescheres*, 1599, *Le Jardin de Poésie*, 1600, *Le Trésor des trésors*, 1610 eta *La Semaine*, 1615, obren autorea.

Hein batetan bederen, idazkari eta interprete guztiok elkarrekin aipatzea merezi dute, Austria Etxeko zerbitzari fin bezala (Oratoriako maisuak gehi litezke: Orozko, Frai Diego Lizarrakoa, P. J. Arriagakoa, J. B. Pozakoa, etab.). Hainbat euskal jende aurkitzen da Inperioko zerbitzu sozial edo ofizialean. Ardurazkoena, guretzat, eskribauak berak edo baino, halako hainbat sortu duen gizartea da, haren pentsamoldea. Hori hobeto agertuko zaigu historialariak eta jurista politikoak azterterakoan.

Bizkaiko zozoa

Mende klasikuotan, bestealde, gaztelauk "bizkaitarren" hainbat eta hainbat burla egin dute, garrantziko testuak bait dira burla horiek, orduko euskaldunen kontzientzia eta usteak ezagutzeko. A. de Legardak bilketa lan bikaina egin du, gaztelauk euskalduna nola ikusten zuten ikertuz. Horretan utziko dugu puntu hori.

Gogora dezagun, halere, XVII. mende hasieretako anonimo baten *Historia del buho gallego con las demás aves de España*. Euskaldunak farregarri uzteko liburua da. Euskaldunak ez direla espainolak, esango du, eta espainolen artean ez luketela parte hartu behar. A. de Mañaricua honela biltzen ditu ontz galegoaren arrazoiak: "El nombre de Vizcaya viene de *Bizcaynes* —bi aldiz Kain—, nombre impuesto a sus habitantes por el emperador Tito. Eran judios vencidos, indultados de la muerte por el mismo emperador y que se mantuvieron en sus montañas porque nadie los admitía en otro lugar. Conservaron la ley de Moisés. su mezuquita y rabí o sacerdote, como lo prueban los nombres de Amezuqueta y Fuenterrabía (...) Salieron de sus montañas y poblaron en diversas regiones de España, cuando la dominaron los árabes y africanos. Entonces abandonaron la cruz —euskaldunak berak, gurutzeta Jesukristo baino lehenagotik benetaren omen zutelako harrotzen ziren—, que cual sambenito impuesto por los godos la llevaban y adoptaron por armas dos cabrones o cabras, que son hoy las armas de Vizcaya".

Panfletoak sekulako arrakasta izan zuen Espainietan. Erantzuna *El tordo vizcaíno* halaber anonimoak eman zion berehalaxe ("nunca entendí que los delirios del buho fueran tan aplaudidos, ni sus errores tan bien recibidos"). Erantzun honetan agertzen zaigun pentsamoldea, orduko euskaldunen klasikoa eta topikoa besterik ez da.

Ezin ahaztuzkoa izango dugu, nolana ere, mendeotako juristak nahiz historialariak, beti barenkondo polemiko horrekin ulertu behar direla. Bi mendetako polemika sor bat bezala da. Eus-

kaldunaren presentziak Inperioan —nahi adina estimatua, etab.— etengabe legitimatu beharrezko zerbitzen antisia bezala darama beti. Arrotzaren zigilua.

Foruaren inguruko auzi-mauziak eta probintzian mila konfliktuak Estatuarekin ere ezin ahantz genitzake, XVI. mendearen erdi alderantz hasita bereziki ("tal parece que el nivel de conflictos con el poder aumenta desde 1560", P. F. Albadalejo). Baina horiek azaltzeko tokia ez litzateke hau. Ezin utz genitzake aipatu gabe, halere, Konde-Duke Olivareskoaren ahalegin berdintzaile eta zentralistak XVII. mendearen. "Tenga V. M. por el negocio más importante de su Monarquía, idazten zion Filipe IV.ari, el hacerse rey de España; quiero decir, señor, que no se contente con ser rey de Portugal, de Aragón y de Valencia, y conde de Barcelona, sino que trabaje y piense por reducir estos nervios de que se compone España al estilo y leyes de Castilla; que si V. M. lo alcanzara será el Príncipe más poderoso de la tierra".

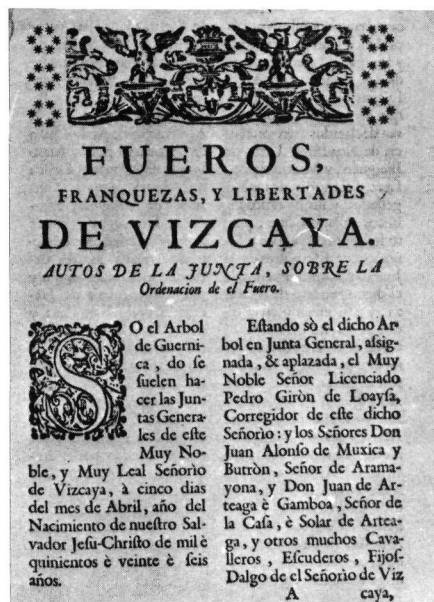
Historia eta Zuzenbidea

"Los historiadores y los juristas, idatzi du G. Monrealek XVI. mendeaz diharduela, expresan la cosmovisión de la sociedad que les ha moldeado. En las obras historiográficas, y en las memorias y representaciones que elaboran los órganos político-administrativos, se recogen y se vierten las opiniones y representaciones de la sociedad: son opiniones que recogen el sentir colectivo en cuyo interior se producen, en ocasiones demandadas por el mismo".

Juristak

Berriz ere asko dira euskal seme histori eta lege-zaleak. Has gaitetzen fitxategiak hustuz, irudi bat emateko.

Hona hemen lege-gizonak, inola ere denak ez direla jakinez: M. Agirrekoa (*Responsum de successione Regni Portugaliae pro Philippo Hispaniarum Rege Principum omnium potentissimum*, 1581), M. Aranburukoa (*Nueva recopilación de los Fueros... de Guipúzcoa*, 1696), Etxebarriako Pedro, irakaslea, Joanes Gartzia Atodokoa, Fortun Gartzia Erzillakoa (*De ultimo fine utriusque juris canonici et civilis; De primo principio et subsequentibus praecipis; De Derivatione et differentiis utriusque*, 1514; *Ad titulum de iustitia et iure commentarium*, 1517, denak Bolonian; gainera *De expensis et meliorantibus sumptibus bonae et malae fidei possessorum, usufructuariorum; Consilium pro militia Sancti Jacobi; Repetitio in Cap. primum de pactis; Tratado de la guerra y el duelo*), F. A. Feloagakoa (*Enquidion juriscontroversi*, 1675), Remiro Goñikoa, Laborda doktorea, Valladolideko irakaslea, Landeras Puente Gartzia (*De Vizcaynorum nobilitate et exemptione*, 1594), Kristobal eta Lukas Lazarragakoak, Salamankako irakasleak, Martinez Olanokoa, Jeronimo Orozkoa, Otxaloratarrak, Antso eta Migel, eta Joan Artze Otxalorakoa, nahiz Valladoliden jaioa izan (*Summa nobilitatis Hispaniae*, 1570), F. Oñate Sagastizabalgoa (*Fundamento del estado y majestad de los reyes*), Pozako Andres (Hidrografia batez gain: *Antigua Lengua de las Españas*, eta *Ad Pragmaticas de Toro et Tordesillas, sive de nobilitate in proprietate*, "el más completo libro político que produjo la Vizcaya del siglo XVI" E. de Tejadaren eritzian), Sagastumeko Joan Martinez, Santander doktorea, pasaiarra; K. Lopez Zandategikoa eta L. Kruzat, Uribeko Antonio, Valladolideko irakaslea. Sail honetan nafarrak, elizako hain jurista handiak izaki aldi berean, gutxitxo badira, konprengarria da.

XVI eta XVII. mendeetan lan handia egin da Zuzenbidean eta Historian

Bizkaitarrak eta gipuzkoarrak dira nagusi. Gogora bedi, probintzietako jendea, Ahaide Nagusi eta jauntxoaren aurkako burruka luzea irabazirik, filosofia juridiko "igualitaristaren" euforia bizibizian dabilela, komunitate garailearen baikortasun guztiarekin eta bere buruaren ueste osoz. Ideologia "demokratikoa", komunitate osoa arrazoi berbatetan diferentzia gabe biltzen duena alegia (denak noble, denak berdin, etab.) burruka-ideologia bezala sortu da, jauntxoaren kontra, burrukaren espilu, ondorio eta eragile. XVI. eta XVII. mendeek, halere, eta textuinguru espainol berriak, eboluzio kontradiktorio bitxi bat eragingo diote pentsamolde honi, jauntxokeriazko elementuak asimilatuz behartuz. Bizkaiko eta Gipuzkoako historiarekin batera joango da pentsamendua.

Fortun Gartzia Erzillakoa, bizkaitarra, poeta epikoaren aita, Boloniako irakaslea zen eta mendeko juristarik famatuenetakoa. "... Lo más típico suyo, irakurtzen diogu E. de Tejadari, en lo que a las ideas políticas se refiere, es la tesis de que los mandatos del príncipe que vayan contra los derechos natural o de gentes no deben ser obedecidos". Boloniako irakaslea Martin Agirreko gipuzkoarra ere: "Lo que interesa aquí es señalar las directrices de su pensamiento, sobre todo porque están empapadas del sentido de libertad que era meollo de las instituciones de su patria guipuzcoana. No era en verdad del derecho romano o del canónico de donde llegaba su afán por la libertad política; todo lo más serán en sus manos (...) instrumentos útiles para justificar su visión del orden político como orden de libertades" (E. de Tejada). Bi hauek Euskaditik urrun, Austria Etxearen zerbitzuan aritu izan dira, auzi internazionaltan interbenituz: lehenengoa Austriarren interesak Italian, bigarrena Portugalen, defendatuz.

Euskal Herrian ihardun dira Migel Aranburukoa ("el mayor juriconsulto guipuzcoano de todos los tiempos", E. de Tejada) eta Lizentziatu Andres Pozakoa, euskararen eta euskal nobleziaren apologista ezaguna. Aipagarriena, zalantza gabe, Mateo Etxebarrikoa du.

Polemiketan agertzen bait zaigu ongienik, juridikoki bizkaitarrek beren buruak nola ikusten

zituzten, edo nola nahi zituzten ikusita ikusi bederen. Gatz-estankoaren matxinada biharamuneko (1631) textuak argigarriak dira oso, Etxebarrikoarenak bereziki, alde honetatik: *El Señorío de Vizcaya sobre la nueva orden real del estanco de la sal y el crecimiento de su precio*, eta *Pretensión de Vizcaya sobre el crecimiento del precio y el estanco de la sal y las razones que tiene para ello*, 1631, idatzi zituen. Doktrina ezaguna da: Bizkaiaren berjabetasuna, Gaztelarekiko berezketa ("la unión con Castilla no es al Reyno, sino a su Magestad el rey de Castilla, y así no acude a las Cortes"), foruaren jatorrizko-tasuna, ituna (paktoa), legegintzarako Juntaren ahalmen bakarra, erregeren foruak aitortu beharra, etab.

Historilariak

Historilariak hainbat izanik, hiru zatitan eman-gotu ditugu: 1. Euskal Herriatik landako arazoek enplegatu direnak, 2. Euskal Herriko arazo xokotiarrez arituak, 3. euskal arazoak orokorki ihardunak.

Euskal Herriatik at enplegatutak

Aipa ditzagun: Aingo eta Ezepletako Pedro (*Fundación de la Santa Catedral de Astorga. Vida, predicación y martirio de San Efrén, discípulo de San Pablo*, 1634), Arizko Luis (*Historia de la grandeza de la ciudad de Avila*), Arziniagak Antxo (*Memoria de los sucesos de Santo Domingo en el año 1567*), A. Eguaras (*Relación muy verdadera, etab.*), Ahedo Karrantzako (*Topografía e historia general de Argel; Mártires argelenses*), Joan Lopez Marietako domingotarra (*Historia eclesiástica y flores de santos de España; Catálogo de todos los arzobispos que ha habido en la Santa Iglesia de Toledo; Tratado de la fundación de las ciudades, etab. etab.*), Frai Joan Tornamira Soto eta Sorakoa (*Sumario de la vida y hazñosos hechos del Rey Don Iayme de Aragón*, 1622). Joan Vitoriakoa (*Cometeorología*).

Xokotiarrek

Xokotiar bezala, ez derrigor adiera negatiboan, ondorengoak aipa litezke: F. Gonzalez Andiakoa (*Descripción de las cosas solariegas de España*), Inazio Anduezkakoa (*Vida y martirio de los Santos Patronos de la ciudad de Pamplona, San Saturnino y San Fermín*), Frantzisko Aulestiakoa (*Antigüedades de la casa de Aulestia*), Etxebes-teko Joan (*Fundación de la villa de Zarauz*), Goienetxeko Joan (*Ejecutoria de la nobleza y antigüedad del Valle de Baztán*), La Salako Joan (*Razones y autoridades con que se prueba que San Fermín es el Patrón más principal del Reyno de Navarra*), Joan Lopez Larragakoa, Errege Katolikoaren idazkaria, genealogista, D. Lizaso (*Nobiliario de los palacios, casas solares y linajes de la Provincia de Guipúzcoa*), Frai Pedro Morgakoa (*Historia genealógica de las casas de Ayala y Murga*), Okendoko Migel (*Nobiliario de los palacios, casas solariegas y linajes de Guipúzcoa*), Otxalorako Gonzalo (*Micrologia geográfica del asiento de la noble merindad de Durango por su ámbito y circunferencia*), Lorenzo Padillakoa (*Crónicas de la casa de Vizcaya y de las casas ilustres que proceden de la sangre de los Señores de ella*), Salvatierrako Diego (*Gobierno y República de Vitoria*).

Aitor dezagun, historiakoak dirudien zenbait idazki erlijioso, garai hartan ugariak ziren Elizakoa eta Ordenen arteko polemika bero-beroa baikiz ez dela.

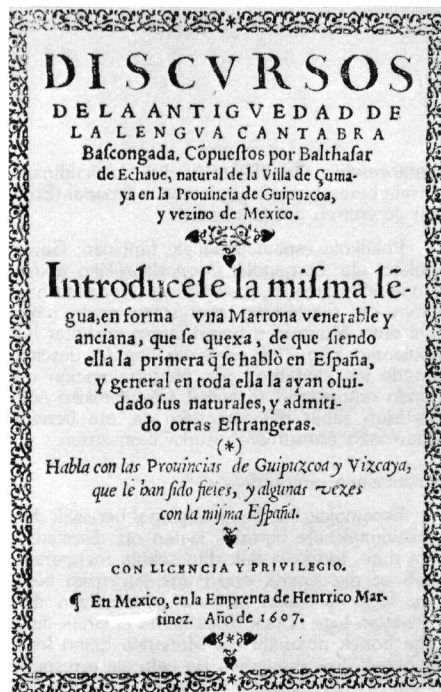
Bestea, aldiz E. de Tejadak "historia localista enderezada a la exaltación de la patria o del terruño" deritzona, edo leinu eta nobletasun azter-

ketak, espilu oso polita dira garaiko mentalitatea ikusteko: handiek handikara zegitena zegiten txikiak ahalara. Horrela ikusten dugu, jarraituz, Hondarriak nola Marianaren aurka bere ohorea defendatzen duen, Venera eta Ezkibelgo Migel Sanz kapitaina abokatu hartuta (1621), etab. Baina ohore burrukarik politenak Tuterako Conchillos eta Moreten artekoak izan dira. Biek, elizgizonak izaki, erbestean publikatzen zutela, egiten zituzten plantak, zentsurari ihes egiteko. Hona hemen, bada: Moretek Tuterako hiria, Tubalek berak sortua izan zitekeela onartuz ere, antzina-ko *Muskaria*-rekin identifikatzen zuen (beraz, Tubalek sortutako hiria paraje honetan egongo zela, suposatzen zuen, eta gero aldatu zela gaurko tokira). Conchillos tuterarrari irain bat iruditzen zitzaion, egungo Tuteratik Tuteratik eta Tubalek bere horretantxe sortutako berbera ez izatea pentsatzea ere. Oraingo Tuteratik Tubalek sortua ez ezik, Tubalek Penintsulan sortutako lehen-lehenengo hiria zela barroki probatuz errepikatu zion: *Propugnáculo Histórico y Jurídico. Muro literario y tutelar. Tudela ilustrada y defendida. Por el Licenc. Don Joseph Conchillos, Hijo suyo, Canónigo de su Iglesia Colegial, Insigne entre todas las del Orbe, y Vicario General de la Diócesis de su Decanado. Dedicado a la misma Ciudad de Tudela, primera población de España, por el Patriarca Tubal, 1666.* Pikardiaz beteta atzera jesuitak: *El Bodoque contra el Propugnáculo ... Por Favio, Sylvio y Marcelo. En Colonia Agripina. Por Severino Clariey. Año 1667.* Lizentziatuak berriro: *Desagravios del Propugnáculo de Tudela contra el Trifauce Cervero, Autor del Bodoque. Publicado por Igoire Alceo de Torres, hijo de la misma Ciudad de Tudela. En Amberes. Año 1667...* Elkarri esateko zakarkeria gehientxoak esanak zituztenean, Erret Aholkuari eztabaida geldiaraztea hobeto iruditu zitzaion. Conchillosen liburuak plazan erretzeko agindu zuen etabakea. Garbi dago historia zein kontzientzia sozial moduren zerbitzuan dagoen. Irakurlearentzat agian hain garbi ez dagoena zera da: zenbait laiko, apaiz eta beste ordenetako jendeak Nafarroan jesuiten kontra zeramaten burruka. Honelako burruka ideologikoen zati bezala ikusi behar bait da historiagintza hori.

Xokozaleok aparte garai honetako intelektualean aberria jeneralean ez da norbere hiri edo probintziatik pasatzen. Xokokeria lege da. Gipuzkoa da, Bizkaia, sentitzen, goretzen, defendatzen dena. Solidaritate eta batasun kontzientzia euskalduna ezin daiteke uka. Probintzianismoa apenas gehiago. 1628an liburu bat inprimatu zen Iruñean, *Historia apologetica y descripción del Reyno de Navarra*, Don García Góngora y Torreblancarena. Urte hartako Gipuzkoako Juntak, Azpeitian, aztoratuta ibili ziren liburuarekin hasarre. Abokatu erdaldun jakintsu batzuk enkargatu ere egin zituzten Probintzia defendatzeko (bai Bizkaia, bai Gipuzkoak, abokatuok erdal herrietan bilatu ohi zituzten holakoetan). Dena dela, Aragoako Diputazioa ez zebilen nonbait gipuzkoarrak baino kontentago: protesta biziz eta dekekatzeko eskatuz, Memoria bat erregeari altxatu zion eta, azkenean, desegin egin zuten liburu hau ere. Garaiko mentalitatearen eta ohituren adibide bat gehiago. Don García hura, ordea, Sada eta Amezketako Joanen seudonimoa besterik ez zen, nafarra bera, Iruñeko maisua. XIX. mendean, Murga La Barrerakoa, bizkaitarra, oraindit Sadarekin burrukan ibiliko da.

Euskal nazioen historiak

Historilari asko jurista da, ikasketaz nahiz ofizioz, edo biak batera: Hurrado Puentekeo Antso balmasedarra adibidez. Historilarien eta juristen bereziketa ez da oso garbia, legea bera antzinate

historikoak oinarritzen eta historiari ia lege balioa duen gizarte batetan bereziki.

Aipa ditzaugun, beste gabe: Alesongo Frantzisko eta Moret Mendi, analigie jesuita nafar handiak; Frai Migel Alonsotegiko (*Crónicas de Vizcaya*), Amezagako M. (*Usos cantábricos*), Argaiz Antillongo M. (*Historia de los cristianos y serenísimos Reyes de Navarra*), *Escritores y varones de la Santa Iglesia Catedral de Pamplona*), Arkaikako Joan (*Compendio de antigüedades de la provincia de Alava*), Arredondoko Gonzalo (*Recopilación de los Fueros Antiguos de Vizcaya*), Avalos de la Piscina Diego Ramirez; Bediako A., M. Koskojaleskoa (*Antigüedades de Vizcaya*), Baltasar Etxabe, Esteban Garibaykoa, Goikoleako Tomas (*Tratado de las cosas de Vizcaya*), Guevarako Alfontso Rodriguez (*Fundación y antigüedad de España y conservación de la nobleza de Cantabria*), Gabriel Henao, Valladolideko semea (*Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria*), Iburguengo Joan Iniguez (*Historia general española y sumaria de la casa vizcaína*) eta Katxupin, Iñurrigarro frantziskotarra; Frai Frantzisko Iruñekoa, kaputxinoa, eta Joan Velazquez, trinitarioa, Gipuzkoako Juntan enkarguz historilariak; Isastiko Lope Martinez, Mendietako Frantzisko (*Herario de la hidalguía y nobleza española*), A. Navarro Larreategiko (*Epítome de los Señores de Vizcaya*), Oihenart, Gaspar Peña eta Galdotxako, Puente Ibarra Simon (*Discursos de la Nobleza de Vizcaya y de sus Encartaciones*), P. de Sandoval, Valladolidekoa, M. Alonso Sarriakoa (*Teatro Cantábrico*), F. Urreako (*Fragmentos históricos y monumentales de antigüedad*), Zaldibiako J. Martinez, Zarateko Hernando (*Antigüedad y nobleza de Vizcaya*), Antxo Zelaikoa (*Repertorio de los tiempos*). Tituluak berak pentsamenduaren aski esanahitsuak bait dira jeneralean.

Baso honetan gipuzkoar tantai batzuek aipamen bereziki mereziko lukete. Hala nola Zaldibiak (1575ean hila), Arocenak argitara eman zuen *Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas*-en autorea. Historilari gisa "poco crítico" baldin bada (F. Arocena), XVI. mendeko euskal pentsamenduaren adierazle paregabea da, hots, kontzientzia juridiko-politikorena. Foralismoaren teoriak bere gorputz historiko-mitologikoa gutziti osaturik ageri du jadanik Zaldibia baitan.

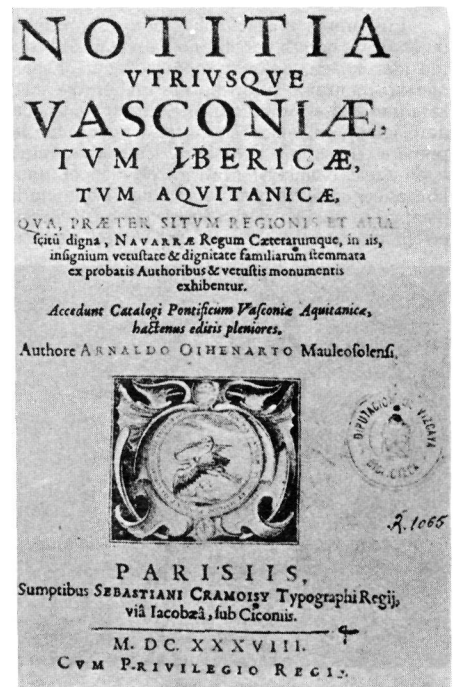
Aurrekoarekin batera gogoratu beharrezkoa da Isastiko Lope Martinez, *Compendio Historial*

de la Provincia de Guipúzcoa-ren autorea, XVII. mendeko pentsamenduaren espresio.

Garibay (1533-1599) handiak, azkenik, hainbat lan idatzi du: *Los XL Libros del Compendio historial de las Chronicas y uniuersal Historia de todos los reynos de España*, 1571; *Letrados e insignias reales de todos los Reyes de Oviedo, León y Castilla*, 1593; *Ilustraciones genealógicas de los Cathólicos Reyes de las Españas*, 1596. Eta postumo publikatuak: *Memorias*, 1854; *Ilustraciones genealógicas*, 1933; *Cuentos*, 1943. J. Caro Barojak ikertu du. "Sus juicios son los propios de un español de su época" (Caro Baroja).

Oharkizuntxo batzuk: literatura honetan Bizkaia eta Gipuzkoa gailentzen dira, Araba ia isilik dago. Nafarroako historiagintzak erresuma galduari begiratzen dio. Oro har, historiagintza guzti hau, ideologia batetatik eta haren zerbitzuan egiten delakoxe, bere leit-motiv errepikatu jakinekin, biziki baliagarria da garai hartako euskaldunen pentsamendua ezagutzeko, idaztien balio historikoa aparte. Datu gogoangarri bat ideologiarekiko mende eta zerbitzutasuna bera edo militantismoa da hain zuzen.

Salbuespena Oihenart (1592-1667) zubertarra da, Nafarroaren hondamendiak arrazionalista hotz desgainatua bihurtu balu bezala: *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, 1638, idatzi zuen. Zuberoako sindiko gisa higanauten liskarretan interbenitu behar izan zuen; lege-gizon gisa, Nafarroako Estatuetan. Euskal nazioen historia probintzialak ez, baino Oihenartek "una historia conjunta de todo el pueblo vasco dividido en varios estados" egin nahi du bere historiarekin (A. de Mañanica). Nafarroako dinastia legitimoaren arazoan korrea espainol usurpatzailearen aurka garbi paratu da: *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre par les Espagnols, et Navarre inuiste... sive de Navarrae regno contra ius fasque occupato*, 1625. Historilari dokumentatua, kritikari zorrotza, eritzi hau merezi izan dio E. Goyhenecheri: "Il a su s'affranchir d'une vision 'française' ou 'espagnole' de l'histoire basque et rendre

a ce grand ensemble pyrénéen son unité. Très en avance sur son époque, par ses conceptions, son sens critique, son respect des documents, il n'hésita pas à démolir des fables comme celle qui identifiait Basques et Cantabres, au grand scandale de certains apologistes qui voyaient dans des légendes ridicules les beaux fleurons de l'histoire basque. Malgré les progrès des études historiques, aucune oeuvre sur l'histoire basque n'a atteint une telle ampleur, une telle vue d'ensemble et, pour la plus grande part, les conclusions d'Oihenart restent vraies".

"Pero las palabras del historiador suletino no causaron mella en la creencia popular vizcaína, ni en sus escritores", idazten du Mañariquak Oihenarten zentzu kritikoa goratuz. Gauza bera beste euskaldun guztiez esan genezake: zalantza gabe, mitologia historikoak hobeto espresatzen zituen euskaldunen momentuko senti- eta pentsamenduak. Inperio handi batetan integratutako hegoaldeko jendeen handi- eta noblezasun-premiak batez ere.

Ideologia inperial bat probintzietan

Historigintza eta historiariorik, F. Elias de Tejadak, A. de Mañariquak, J. Caro Barojak... aztertu dituzte; horien pentsamendu politikoa partikulazki, Otazuk, G. Monrealek, etab. Muga gaitzen horien ideologiako hiru mugari marraztera, puntu bakoitzaren inportantziari eta eboluzioari baino adiago pentsaeraren koherentziari.

Pentsamolde honen iturburuei buruz, aldiz, ez dago dudarik, euskaldunok, aurkitu diren egoera berrian, Salamanka edo Alkalako Unibertsitateetan (historia. etab.) ikasi eta ikusi zutenaz baliatu direla beren ideologia erakitzeko.

Antzinatea, garbitasuna

Espainietako espainolenak sentitzen dira euskaldunak, E. de Tejadak asko azpimarratzen du alderdi hau. Tubalek Penintsula jendeztatu omen zuenez gero, beti garbi iraun duen jatorrizko jende bakarra dira. Inork ez ditu menperatu, inork ez dira odol-nahastu.

Euskararen antzinateak proba gisa balioko du (euskara, horrela, faltsifikazio batzuetarako bederen idatziko da: *Leloren kanta* adibidez). Espainietako mintzaira jatorrizko eta unibertsala euskara izan zela aldarrikatuko da (Garibay: "la lengua de Cantabria, llamada ahora vascongada, fue la primera d'España"). Foruak ere lehenik euskaraz egon zirela. Hainbat herri arrotek menperatutako besteek euskara galdu egin dute, sekula inork menperatu gabeko euskaldunek gorde. Bereziki, erromatarrek ezin azpiratu izan omen zituzten

kantabresekin identifikatuko dira euskaldunak, horrela beren buruak erreferentzia inperial (Erroma) gorenaren gainetik ezarriz.

Politikoki espainolotasunak, funtsean, Gaztelarekiko eta, barnagotik, Monarkiarekiko atxekitasuna adierazten du. Euskaldunek Monarkia handiaren eta Gaztelaren enpresetan parte hartu nahi dute. Monarkiari berari jatorri euskotar bat fabulatuko zaio: "los reyes de España descienden de los cántabros por ninguna nación del mundo señoreados" (Zaldibia). Gaztelarekiko adiskidetasun zahar bat asmatuko da, era berean, Nafarroako erresumaren aurka hain zuzen.

Berezitasuna, autonomia

Espainolak bai, baina espainol bereziak dira euskaldunak, eta bereziak izaten utz diezaietela, nahi dute. Inork ez bait ditu sekula menperatu, inork ez die legerik ezarri ere: jatorrizko berebere lege naturalen arabera gobernatzen dira (batzuetan lege horiek Noek berak emanak dira). Lege horiek nolana ere Monarkia baino lehenagokoak dira, monarkek zin egin eta errespetatu egin behar dituzte: "Es notorio a todos que sola esta nación entre todas las provincias y reinos del mundo conserva sus leyes habidas en la ley de la naturaleza de antes que Nievo, rey de Babilonia, adulterase la antea edad" (Zaldibia).

Antzinatearen balioaz batera, itunaren teoria oinarrikoa izango da hemen: bizkaitarrek itun bat egin zuten Jauri Zuriarekin; itun batez elkartu ziren probintziok eta Gaztela: monarken foruenganako errespetu-zina itun bat da; itun bidez arautzen dira Monarkiaren eta euskaldunen arteko eginbeharrak. Itun guztion elementu bat legearen errespetua izango da beti.

Ideia hauek, Euskal Herriarekin zerkusirik gabeko arazoetan ere isladatu dira, beharbada, zeharka, autore euskotarren obretan. Ez Foruez, baina politika orokorraz aritu den Agirreko Martini buruz, adibidez, E. de Tejadak haren funtsezko "gipuzkoartasuna" azpimarratzen du, honela jarraituz: "Bien se ve que subraya cómo el reinar es de derecho de gentes y como tal basado en un pacto del gobernante con el pueblo. La idea palpitante del Fuero, superior al Rey porque es causa de la existencia del Rey, late en la afirmación de un sistema de gobierno limitado que es la antítesis de los planteamientos justinianeos". Aita Vitoriaren arrazoiaren ere seinatu izan da honelako euskal pentsamenduaren eragin zeharkakorik.

Euskaltasunaren (Foruaren) teoria politikoa, eskualde bakoitzean autonomoki desarrollatu da, baina probintzia guztietan batera eta sintonia

osoan ("signo de la unidad espiritual de todos los pueblos vascos en los conceptos fundamentales de la libertad, de la lealtad, del cultivo de embriagadores mitos sublimados, de la recia postura de la lucha contra las innovaciones doctrinales que soplaban por los campos europeos", E. de Tejada). Elkartasun eta berdintasun-kontzientzia honen fruitu, 1540 ingururako antolatua ikusten dugu Sevillan *Cofradía de la Nación Vascongada* (edo: "de los vizcaínos"). Ameriketako erreinu erlijioetako kofradietan bilduko dira euskaldunak.

Nortasun propioaren kontzientzia hori ("los vizcaínos y guipuzcoanos son unos, igual la nobleza, igual el valor, iguales los principios", ikus Albadalejo) ez da, kantabresekin identifikatuz edo, antzinatean bakarrik kokatzen (jatorrietan). Garibayri buruz, "tenía una fuerte conciencia étnica", esango du Caro Barojak. Badirudi berezitasun eta elkartasun kontzientzia honen iturburu eta euskarri bat hizkuntza izan dela. Euskaldunak, dio Pozak, etxean beti elkarrekin liskarretan ibiltzen dira; etxetik urrun elkarren adiskide eta laguntzaile apartak dira edonon, "sin otra ni más conciencia, salvo de ser compatriotas de la lengua vascongada". Minori kontzientzia eta sentimendua, nazio kontzientziara bidean.

Nobletasuna

Azkenik, euskaldun guztiak nobleak dira eta bat bestea baino euskaldun nobleagorik ez dago. "La doctrina de la universal nobleza es el asunto más transcendente en el pensamiento político vasco del siglo XVI", idatzi du E. de Tejadak. Eta G. Monrealek: "El tubalismo, el cantabrisimo, la insumisión a Roma y al reino visigótico (...) adquieren la función de alumbrar una nobleza de estirpe. La condición hidalga de los naturales del País Vasco occidental deriva de la descendencia directa de Túbal, de los primeros españoles, y ya no de los godos. Este pasado generaba un título original y específico de nobleza (...) En la pretensión vasca la hidalguía dimanaba de la mera condición de natural de la tierra".

Dena puntu honetara biltzen da azken finean. Inperioak ezarritako joko-arauak onartu eta probetxu propioarako erabili dira. Inperioan inor izateko (eskolarako, edozein kargutarako), hidalgo izan beharra dago. Euskaldunek munduko hidalgoenak deklaratu dituzte beren buruak: noblezasuna, ez gutxiren pribilegio eta helburu, baina helpide eta norma unibertsal bihurtu da, edonoren joan-etorri libererako nortasun-agiria, Gaztelan nahiz Ameriketako. Kontzeptuari zenbaterainoko errealitatea zegokion eztabaidan, ez naiz sartuko. Nahiko inportantea da kontzeptua bera egotea.

Nobletasunaren ideologia nagusi.

Euskaldunon antzinatea eta odol garbitasuna giltzarrikoak izango dira kontzeptu honetan. Garbitasunak, ordea, odolozkoa bai, baina gero erlijiozkoa, etab. ere izan behar du, gizarte inperialaren eskakizunen arabera. Hau dena sorginen, protestantismoaren, teologo eta moralisten, juristen, Inkisitoreen textuinguruan ere txertatzen bait da, ideologia guztiaren koherentzia imotuz.

Ideologia guzti hau, probintzien edo Euskal Herriaren gaindikoa errealitate inguratzailerari egokitzeko eragiketa abil bat izan da: bere osoan txit baliagarria, zalantza gabe, haren alderdi negatiboak, erraz kritikatzeko figura mitikoetan baino, horietxek eskatzen zituen gizarte orokorraren baliogotularen ikusi beharko liriteke. Izan ere, kantabresen mitoak eta, funtzio sozial zinezko eta errealik, XVI. eta XVII. mendeetan, euskaldunen beren arteko harremanetan baino, Euskal Herriaren Monarkiarietako eta euskaldun aldeginen erdal gizarteetako harremanetan konplitu bait dute ("apologiak", horregatik, erderaz idazten dira). *Ad extra* ideologia bat bezala da. *Ad intra* ere aitortu beharra dago, halere: Ahaide Nagusien aurka ermetako askatasun-pentsamendua, handitasun edo handikeriazko ideologia bilakatu da desarrollo honetan.

Inperioaren dinamikan

Austria Etxearen zerbizuan aritzea da, nik uste, bi euskal mendeon ezaugarri nagusia eta oinarrikoa. Horrek, ez bakarrik historigintzari eta foralismoari desarrollo handi bat ahaldu, baina baita desarrolloari tankera partikular bat ezarri ere, egin dio. Hori denean somatzen dena izan arren, adibidexko batzuetara mugatuko gara.

Teologia politikoa bat

Aipatu ditugu, gorago, Inurriagarro eta Andre Maria. Frantziskotar honen eritzi "en estas regiones cántabras y marítimas daban culto a la Cruz antes que se les predicara la ley evangélica". Estrabonek hala omen dio. Eta antzinateko euskaldun haiek monoteista garbiak ere baziren, eta Santiago apostoluak Bilbon ebanjelioa predikatu zuen, etab., etab. Nobleziaren eta espainoltasun jatorrenaren logikan desarrollatzen da teologia ere. Berez arazo historiko-erlijioso bat da hori, baina "que también se adujo para fundamentar derechos civiles" (A. de Mañarićua). Dena da teologikoa.

Ideologia honetan are murgilduago aurkitzen dugu Frai Joan Luzuriagakoa, beste frantziskotarra. Euskaldunon nobletasuna izenean bertan ikusten da ("éuskaros"), "llamados assi por ventura, porque descendientes del sol —eguzki—, se precian de tan ilustres como este mayor luminar del mundo". Jainkoak berak euskaldunei beren hasieratik emanak dira hizkuntza, noblezia, fedea... "En cierto modo el padre Luzuriaga asocia a la nobleza teológica con la política, colocando Dios por hontanar de ambas; los guipuzcoanos son nobles por lo mismo que fueron creyentes de la fe verdadera, por el regalo divino de que 'privilegia Dios a Cantabria de errores'. Signo externo es la conservación del idioma, igualmente enseñado por Túbal" (E. de Tejada). Horra, bada, XVII. mendeko "euskaldun artifizieduna".

Seinalatu den euskal historigintza guztia da hein batetan "teologia nazionala", aro funtsean teologikoa bati eta Jainkoak zuzenki Kontrarreformaren mandatu eman zion Inperioari zegokionez.

Aventañorekin jarrai genezake (haren *De divina scientia* liburuen eskaintza Gipuzkoari "un tratado político en miniatura" juzkatu du E. de Tejadak). Edo Migel Zabaletako erreteriarra-

ren liburuarekin, *Relación verdadera de la jornada que su Magestad el Rey don Filipe Tercero de España hizo a la Provincia de Guipúzcoa*, 1616. Hemen ere odol eta fede-garbitasunak, hidalgiak eta betidaniko euskal ortodoxiak bat egiten dute.

Baina jo dezagun beste aldera. Inperio handiaren dinamikan sartzeak herri txikiarentzat nahitaz izan behar zuen joko anbiguoak. Ideologia guztia handitasunezkoa denean, txikia erraz ahaztuko da: batez ere Monarkia halako mandatu zerutarrez inbestitzen denean, eta halako zerbizumistika desarrollatzen denean, h.d., politika teologia bihurtzen denean, pauso bat besterik ez da egongo, dena sakrifikatu behar izatera, heretiko gaiztoen aurka xede zerutarrek inkarnatzen dituen Koroaren alde.

Politika teologikoa bat

Frantzisko Egia eta Beaumont, Lizarrakoa, soldadu ibili zen Italian, Frantzian, ezpatzako zerbizuei lumazkoak gaineratuz, *Defensa de la verdad contra la proclamación, y triunfos de la Monarquía de Felipe IV* idatzi zuenean, katalanen aurka eta erregearen alde. *Consejo de los sectores públicos y defensa de los primeros conquistadores de las Indias*, etab., gehiago ere idatzi zuen. Morroin leiala zen bere jaunarena.

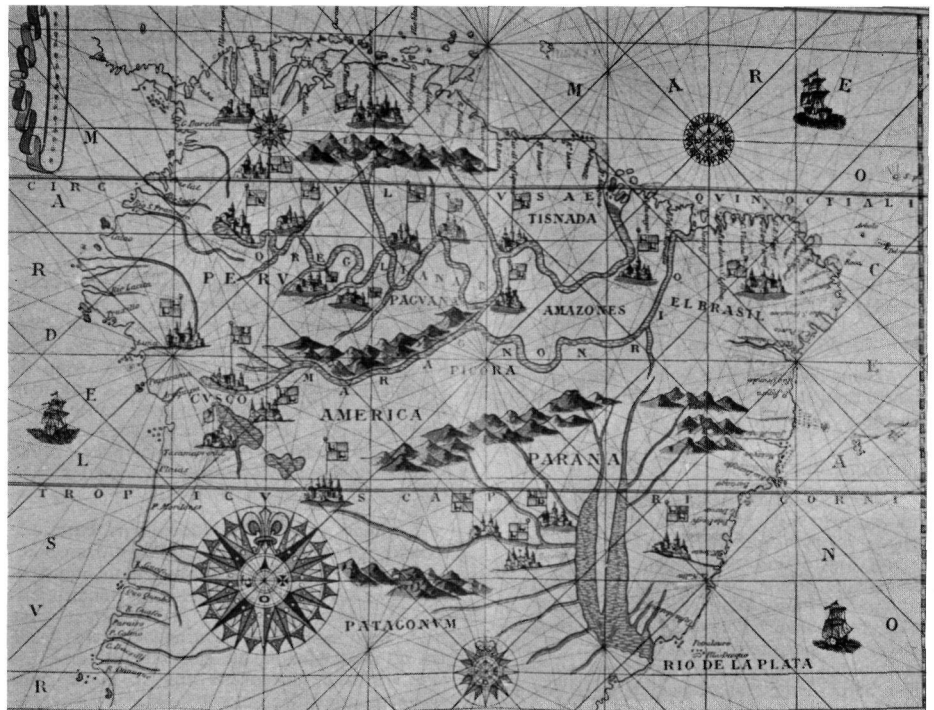
Ez zen monarkiaren interesen lehenengo abokatua —lausengaria— eta ez zen azkenekoa izango.

Larreko Joan Bautista ere, Zuzenbide-irakaslea Salamankan, printzeari zor zaioren mepokotasunaren abokatu zintzoa izan da. "Intransigente en la defensa de los ideales y de las instituciones españolas", heretikoekin ez dagoela itunik egiterik, irakatsiko du (Saint-Cyranek bezala), eta Zuzenbide kontra lortutako aginte bat (Nafarroakoa?) gobernaera onez legitima daitekeela a posteriori. Euskaldunek obligazio hertsiki-

rik eduki, ez daukatela, beren lurraldetik landa erregeari armaz laguntzeko; baina beti gogoz egiten dutela, esango du, erregeak edo erlijioak hori behar izanez gero. Obligazio moral bat bait da. Zuzenbidezko arrazoi hutsak ez direnean, moralak izango dira, Larreak monarkiari dion debozioa, beti honen interesen alde jokatzea esijitzen dutenak. "Su concepción del príncipe es la de las Españas católicas" (E. de Tejada). Larrearen obrak: *Commentaria in ordinationes, sive ut vocant, Fueros de Vizcaya; Allegaciones fiscales; Novarum decisionum S.R. Senatus Granatensis Regni Castellae; De las ligas del Príncipe Católico*. Garbi zera dago: Majestate Katolikoak defendatzen du munduan Jainkoa, Majestate Katolikoa noiznahi eta nonahi defendatu behar da.

Monarkiaren atxekitasun-ideologia edo teologia hori (Garibayrena Caro Barojak erakutsi du), Okendoko Migelen *El héroe cántabro. Vida del Señor D. Antonio de Oquendo*, 1666, liburuan ageri da bete-betean. Euskal Herria, noblezasun eta harrokeria titulu soila da jadanik: jatorri noblea, kantabres menperaezinak... Baina munduan egin behar dena, egin, nonahi eta beti Monarkiari bizitzaz eta heriotzaz zerbiztatzea da. Ez dago munduan loria handiagorik. Handikien gustuko handiki-filosofia estoikoz jantzita dabilki-gu *El héroe cántabro*, dekadentziako politika teologikoa etsiaren mandataria. "Si Dios fuese servido, arengatzen ditu Okendok soldaduak, que en esta ocasión la vida perdamos, moriremos en defensa de la Religión Católica (...), por el crédito de nuestro Príncipe, y por la reputación de nuestra nación". Bizitza noblearen sentidua monarkia guztiz katolikoaren zerbizuan dago.

Azkeneko adibidea: Barrio eta Anguloko Gabriel Perez, urduñarra, Filipe IV.aren idazkaria. *Devociones, rosarios y oraciones cotidianas* argitaratu zuen 1644ean.

1582ko mapa espainol bat Handia izan da kartografoen eragina jendearen mundu ikuskera aldarazteko Europan.

Hurrengo urtean *Dirección de Secretarios* edo *Secretario y consergo de señores y ministros: cargos, materias, cuidados, obligaciones y curioso Agricultor de quanto el Gobierno, y la Pluma piden para cumplir con ellas*. Kontuan hartzekoak dira argitalpean urteok. Izan ere, Konde-Duke Olivareskoaren politika zentralista dago tarte: zehazkiago, 1631eko gatz-estankoaren matxinada Bizkaian, foruen balioaren eztabaida-rekin, eta 1640ko gerrak Portugalen eta Katalunian. Perez Barriokoarentzat, ordea, ez Tazito eta ez beste inor, jakituria politikoaren iturri bakarra dago: "la doctrina que nos dexó el Católico, y Prudentissimo Rey don Felipe Segundo nuestro Señor". Fede katoliko garbia da erresumaren oinarria. Gobernuarena, batasuna eta obediencia. "El veneno de los Reynos, y Repúblicas, es la diuisión; porque en la unión consiste la fuerza, y la vida". "Perez del Barrio ignora las leyes vizcainas", komentatzen du E. de Tejada. Egia da. Inperioak bere barne-dinamika ezartzen die zerbitzariari. XVIII. mendeak erakutsiko du bere gordintasun guztian.

Ameriketa

Olivareskoaren politika zentralista Ameriketaraingo hedatu zen, itxura duenez. "Los vascos del Potosí escriben soliviantados a la Provincia en 1623, haciéndola saber 'las calamidades y miserias que nos hacen padecer con insolencia libertades y demasias no bistas algunos hombres desalmados, que a titulo de provincias españolas han levantado bandera haciendo juntas, condefandose entre sí para hazer y causar una notable persecución contra los hijos de V.S. del nobilísimo Señorío de Vizcaya y Provincia de Alava y Reyno de Navarra, que sin distinción hermandados en estos reynos de las Indias con amor y benevolencia los llamamos bascongados'; curiosamente el conflicto parece que se inició con la llegada de un funcionario real" (P. Fernández Albada).
Inon bainoago, Ameriketaraingoz egiaz dute euskaldunek apika beren elkartasuna, testuak poliki erakusten duenez. Ez dezagun ahanztz Bizkaiko foruaren arabera gobernatuko zen eskualde bat (Nueva Vizcaya, Durango hiriburu zuela) antolatzeko Ibarren saioa Mexikon; Luzuriagak Mexikon idatzi zuela *Paraninfo*-a; eta, batez ere, han idatzi eta argitaratu zuela B. Etxabek *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*, 1607. Giputza izan arren, Etxabek "siente como propios los hechos de Arrigorriaga, cuna del Señorío vizcaino y concreta ser vascones los navarros sin la menor mescolanza de sangre visigoda" (E. de Tejada). Arrigorriagaz adina esan beharko litzateke Orreagaz, etab. Euskaldun guztien historia bat eta berean sartzen dira denak.

Baina beste alderdi batzuk dira, euskaldunen presentzia Ameriketaraingoz, aipatu nahi genituzkeenak.

Literatura, historia

Llabur-labur bi eusko-amerikar idazle bakarrak aipatuko dugu literaturan: Alonso Ezpillakoa, epikoa, *La Araucana* epopeiaren egilea, eta Sor Joana Ines Gurutzekoa, liriko-mistikoa, autore dramatikoa orobat, barrokoko latino-amerikararen erpina. Sor Joana Inesek, Arantzazuko Ama Birjinari *poematzo batetan, Jasokunde festarako*, euskarazko pasarteak tartekatzen ditu (Mexikon euskaldunak Arantzazuko Ama Birjinaren Kofradia-n biltzen ziren eta, zalantza gabe, jai horretan elkartu egingo ziren).

Historigintzan hainbat izen legoke aipatzeko: Paskual Andagoiakoa, Alonso Zuazukoa, Agus-

tin Zaratekoa, Frai Martin Muruakoa, Bianako Joan eta Manuel Agirre, Uruguayko erreduktioetako jesuitak, Ibañez Etxebarrakoa, jesuita ohia (*Historia del Paraguay*), Arrizabalo, Gandara, Yarza (*Historia Natural, Civil y Eclesiástica del Reino de Santa Fe*-ren autorea), etab., Mendieta Jeronimo destakatu.

Misiolarietako dotrina eta debozioetako obrak idatzi dituzte (Manuel Uriarte, Jazinto Eskibel, eta Joan Ramirez arabarrak, Frai Joan Zumarragakoa, Araoz eta Otañorako Joan, Inazio Cortés tuterarra, etab.). P.J. Arriagako jesuitak *Extirpación de la idolatría del Perú*, 1621, eta *Directorio espiritual para ejercicio y provecho del colegio de Sant Martin de Lima en el Perú*, 1608, berebiziko zabalkundea izango zuena Lagundiaren misioetan.

Ameriketa, problema

Ameriketarako hainbat modutako problema etiko, teologiko, zuzenbidezko, sortu dizkio hemengo gizarteari. Errebotean, bertoko gizarteari buruz. Gogora dezagun indio "naturalki ona"-ren arrakasta Europan, XVIII. mendean batez ere. Baina guk XVI. urteko jadanik irakur geniezaiok Frai Diego Lizarrakoari: "Frecuentemente gentes muy distantes de nosotros son mucho más religiosas que nosotros. Es el caso (...) de los todavía sin civilizar hombres de las Indias, y en medio de su incultura son mejores cristianos que muchos de nosotros que tantos siglos hace ya recibimos la fe".

Hara begira, aldez, hor daude Avendaño jesuitaren *Thesaurus indicus sive generalis instructor pro regimine conscientiae in iis quae ad Indias spectant*, 1668; Fiteroko Palafoxen eztabaidak jesuitekin, eta, guztien gainetik, Aita Vitoria (c.1483-1546), Burgosen jaiotako dominikoa. Aita Vitoria indio lurraldeen konkistaren arazo teorikoa jartzen duen artean, Jendeen Zuzenbidea abiaraziz, indioen tratuaeren arazo praktikoa darabil, Las Casasen erara, Joan Ramirez beste domingotar arabarrak: *Advertencias que el padre Juan Ramirez, maestro en Santa Teologia, saca a luz sobre el servicio personal al cual son forzados los indios en la Nueva España* eta *Parecer sobre el servicio personal y repartimiento sobre los indios* idatzi zituen.

Gutxiago ezagutzen den saio batek, halere, oroitzen ohorezko bat merezi du.

Mundu berri bat Mundu Berrian

Oraindik egiteko dago euskaldunek Ameriketako kolonizazioan eta berorren inguruan eman zuten pentsamenduaren historia. Hala ere, zilegi izan begiku hango gogoeta teologiko eta politikoan partaide izandako (Aita Vitoriaz esan da zerbait) beste bi izen handi gogoratzea: Frai Joan Zumarraga (1476-1548), durangarra, eta Aita Jeronimo Mendieta (1525-1604), gasteiztarra. Ekin-tzara emanak, baina Ameriketa berriketan aurkituaren etorkizunaz egitasmo teologiko-politiko batean eragile nagusitakoak biak.

Zumarragak, lehen inprimategia hara eramateaz aparte, kultur lan gaitza egin zuen eskolak eraikitzen eta indiarren hizkuntzetan argitalpeak emanez. Indiarren defendatzaile suharra izan zen, konkistariaren burubide zitalei aurpegi emanez; haren eskutizketa salatzaileak interes bikoitza du euskaldunontzat: alde batetik berak ere sarri konkistari gisa jokatu arren, azkenean indiarren giza eskubideen alde bere bizitza arriskatzearaino jokatu zuelako; eta, bestetik, Etxepareren aurreko euskarazko testurik luzeana eskutiz horietako batean utzi digulako (1537).

Mexikon (Konkistaondoan eta Filipe II.ak idatzitako behitu eta isilerazi zituen arte, 1577), Olmos, Motolinia eta Sahagún misiolari-etnografoak gidatuta eman zen produkzio intelektualean parte nagusia izan zuten Zumarragak, Artxapezpiku bezala, eta Mendieta, mogimenduaren historialari eta eragile gisa. Zoritxarrez, *establishment* politikoak —esan bezala— behitu egin zituen proiektu haren azalpenik onenak. "Tanto como los Frailes Menores etnógrafos habían intentado poner las bases de un México nuevo, es decir, renovado (...), del mismo modo la metrópoli no había querido conocer más que una Nueva España, imagen reflejada y disminuida de la propia España. La prohibición de las crónicas etnográficas representa para México, después de la captura y muerte de Cuauhtémoc, una segunda calamidad de la misma magnitud o casi. Después de haber aniquilado las estructuras de su sociedad, se intentaba quitar a los Mexica su lengua y su cultura" (G. Baudot).

XIX. mendetik hona kronikok argitaratu eman diren etniko, historialariak (Ricard, Phelan, Baudot) arretarik handienaz aztertzen ari dira egitasmo sozio-politiko hura. Mendieta *Historia Eclesiástica Indiana* (BAE, 260) haren balio geroz eta esangarriagoa agertu da, hirurehun urtetan isilpean ezkatuta eduki den mogimendu utopiko mexikararen testigu bezala. "Mendieta ocupa un lugar de excepcional importancia para conocer el clima mental y social de México de los finales del siglo XVI (...). Y, sobre todo, es primordial por presentar en ella el proceso de la transformación espiritual y social del mundo indígena, siendo su obra indispensable para el estudio de la aculturación en todas sus vertientes" (Solano).

Vitoria, Montesinos edo Las Casas-en korronearen ondoan, bere erdigunea Mexikon izan zuen mogimendu ebanjeliko-politiko ezin da gaur ahanztz. Georges Baudot-ek ongi azpimarratu du proiektuaren originaltasuna: xede hispano-imperialisten aurka, formulazio askatzailea zen Zumarragak, Mendieta abarrek landu zutena. Izan ere konkistaren ondorenak halakoxeak izan bait zitezkeen: "Sobre los restos de cerca de veinte millones de indios muertos y sobre el olvido voluntario y cuidadosamente preparado de su lenguaje, se intentó construir otra cosa que tenía muy poco que ver con México. Se ha querido negar tanto una historia como un derecho a la historia a millones de hombres que habían construido una brillante civilización". Politikaren praxian burutu zorian zegoen genozidio baten aurkako utopia salatzailea da, beraz, Zumarragak eta Mendieta ere lagundu zutena.

Zientziak

Europarren munduaren irudia eta ikuskera aldarazten eragin handia kosmografoek izan dute Aro Modernoan, gaur harritzen bagaitu ere. Aipa dezagun, bada, Joan La Cosa (Lakotza?), Ameriketako aurkikuntzen lehenengo kartografoa. Martin Zubietakoa, Garzia Palaziokoa, Jaime Zamorakoa eta beste txikiagoren batzuk haren ondoan. XVIII. ean Txurruka, Zuloaga, etab.

Untzigtzia eta ingurukoak, arte bat eta zientzia inportantea izan arren, ez ditugu aintzat hartuko. Ez eta itsasbidea erakusi edo deskribatzaileak ere. Berdin zientzia militarretako autoreak (Alaba eta Beaumont, Arrieta, Egiluz, Isaba), edo arkitekto anitz eta onak.

Aipamen bat merezi duten sendagileen artean (Joan Navascues, Antonio Bianako, Alfonso Lopez Corellako, Frai Andres Oloriz Tafallako; Alonto Perez, *Las Cinco Quincuagenales*-en autorea, bes-

te zenbait idazkiren artean; Migel Martin Leatxe-ko, farmazeutiko eta botanikoa, Andres Zamudio-ko, Moros de Cervantes; M. Servet utzirik ere), Joanes Huarte Donibaneko ageri da nagusi (de San Juan, 1529-1588), *Examen de ingenios para las Ciencias*, 1575, obra bakararen egilea. "Espainoltzat hartu ohi da, Nafarroa frantseseko hiri batetan jaio izan arren", komentatuko du P. Bayle, XVII. mendeko arrazionalista zorrotzeta-takoak.

Izpirituaren eta gorputzaren batasuna iker-tzen duen *Examen* edo azterketa horrek, ondo-rengo puntuok aztertzeko xedea du: 1. "qué natu-raleza es la que hace al hombre hábil para una ciencia y para la otra incapaz"; 2. "cuántas dife-rencias de ingenio se hallan en la especie huma-na"; 3. "qué artes y ciencias responden a cada uno en particular"; 4. "con qué señales se había de conocer".

Examen de Ingenios-en nederlanderazko eta Lessing-en alemaniarazko itzulpenen atarikoak.

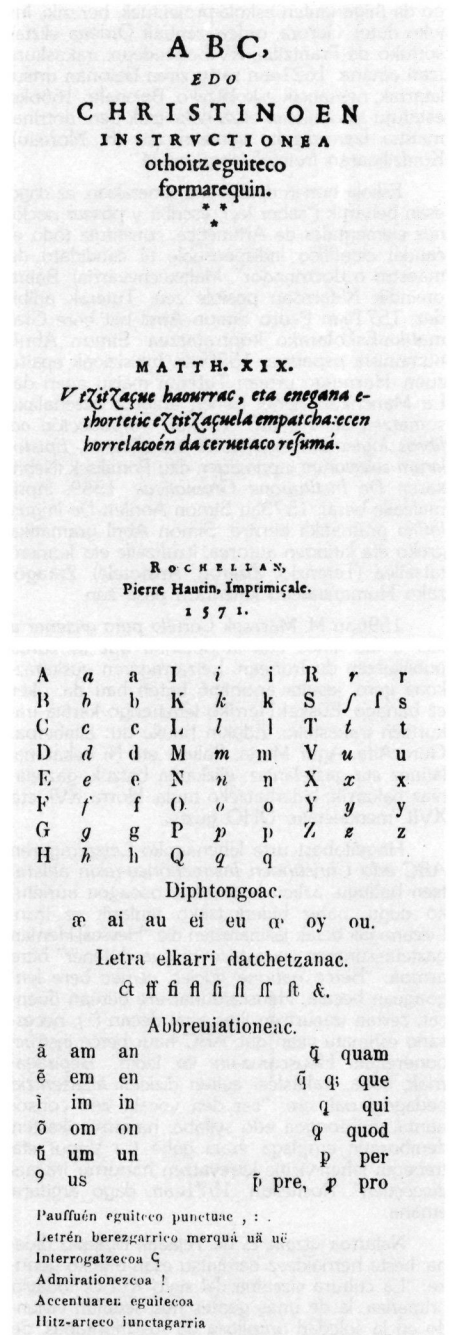
Joanes Huarte, humanista zientifiko baka-na, Emazimenduko izpiritu berantiarra da, tradi-zioarekin (eta Inkisizioarekin) burrukan Espainie-tako giro zailean ("mezcla de grandes abstrusidades y elevadissimos pensamientos", M. Franzbach). "El filósofo natural que piensa ser una proposición verdadera porque la dijo Aristóteles, sin buscar otra razón, no tiene ingenio", epaituko du. Hale-re obra bakar honen arrakasta eta itzulpen uga-riak Europa osoan (aleman, frantses, ingeles, ita-liano, latineta) ongi justifikatuak egongo dira: humanismoaren iraultza antropozentriko arrunta (filosofian Descartesek eta egingo dutena), Huar-tek medikuntzan burutu du. Gizonaren izpiritua haren gorputzean aztertuz, Huarterena, ikerketa espekulatibo-filosofikoa bai, baina une berean posi-tiboa da, gizonaren aduraren galderari ere, gizo-naren beraren baitandik erantzuna bilatzen saia-tuz. Hein honetan, humanismo literario-filosofikoa (XV-XVI) gizonaren zientzia empirikoen bideetatik sarrazazi du XVII.era, mende honetako metafisi-koak berak "gorputz-izpiritu makinaria" honek nola diharduen ikertzera jartzeko (Descartesengandik Spinoza edo Malebranchegaino). Huar-tek gizartearen programaketa zientifiko bat ere galdatzen du, neurri eugenetikoz zehaztatetik nor bakoitzaren ikasketa modu eta lanbideetaraino. Montesquieuren hainbat ideia berak iradoki zuen.

Alabaina, esan beharrik apenas dago, XVI. eta XVII. mendeak, Espainietan, teologikoak dira, gehienez ere humanistak. Zientziak baino, latina eta grekoa lantzen dira, Aristotelek agintzen du Unibertsitatean. "Pizkundeko humanistek, idatzi du J. Intxaustik, gerke ikasia zuten; Kikero-ren latina erabiltzen bazekiten eta Azken Erdi Aroa-ren eskolastika arunkit mespretxatzen zuten. Mundu klasikoak, latin ederrak, gerke ongi ezagu-tzeak edo luma on bat izateak txalorik beteenak jasotzen zituzten (...) Izen gutxi batzuk kenduz gero (eta kasu hauetan ere ikusi egin behar nola), humanistak ez ziren iritsi zientifiko izate-ra". Huarte Donibanekoa, bere gizartearen, baka-rra geratzen da, haren liburuaren bigarren (1578) eta hirugarren (1580) edizioak Iruñean eta Bil-bon egin izan arren. Ez da zientzia gizarte honi zer jakin, zer egin, zer itxaron, irakasten diona. XVIII. mendeak etorri beharko du. Baina hara, Euskal Herria, XVI. mendeko iraultza erlijiosoa gabe eta XVII.eko iraultza arrazionalista ere gabe sartuko da, kasik Erdi Arotik salto eginez ilustra-zioraino.

Eskola euskal herrietan

Eskolaren ardura piska bat bazegoela XV. mende azkenerantz, honetan ikus genezake: 1493an Gasteizko judu iraitzien sinagoga eskola bihurtu zen; 1499an berdin egin zen Iruñean. Argako Mirandan eliza berria egin zelarik, zaha-rrean eskola jarri zen. Tuterak, Olitek, Iruñeko San Zernin elizak, beren eliz-eskolatxoak eta "dotrina-maisuak" zituzten. Iruñean Udaletxeak ordaindutako hiru maisu zegoen. Tuteran bat.

Bestela, Erdi Aroan bezalaxe, XVI. eta XVII. mendeetan ere, eskola Elizak eramango du. "La Iglesia, irakurtzen diogu Goñi Gaztambideri, no sólo se preocupó de difundir la instrucción religiosa, sino también las primeras letras, contribu-yendo así a desterrar el craso analfabetismo rei-nante entre los seglares. En sus manos estuvo casi exclusivamente en el siglo XVI la instrucción primaria, pues los maestros eran casi siempre clérigos y las escuelas solían estar sostenidas por las rentas eclesiásticas". Esanahitsua, zentzu honetan, 1565eko (Arizalekako) dekretu eliztar hauxe: "Item, por cuanto hallamos que en muchos pueblos, así de mucha arradada como de poca, por no haber maestro de enseñar a leer y a

Leizarragaren ABC edo Instructionea

escribir a niños, que el rector, abad o vicario amministra a sus feligreses que hagan venir a sus hijos a la iglesia, porque allí se enseña a leer, lo cual estando desocupado lo haga de su persona, cuando no el sacristán de la iglesia, y se tendrá en cuenta de pagarle su trabajo de la primicia".

Iparraldeari gagozkiola, kontuan izan behar-ko da, Estatu Orokorrek 1560an lehen irakas-kuntza guztia elizaren eskuetan utzi zutela. 1581ean ume guztientzat obligariozkoa deklaratu zen eskola. Praktikan, erlijio gerrengatik ere, eskolen garapena hegoaldean bezain poliki joan-

go da (higanauten eskola-projektuek, bereziki, lur joko dute). Gerora, ordea, zenbait Ordena eliztar sortuko da Frantzian, XVII. mendean, irakaskuntzari emana. 1621ean sartu ziren Baionan urtsu-latarrek, neskatzak eskolatzeko. Baionako 1666ko estatutu sinodaletan eliza bakoitzak bere dotrina-maisua izan zezala agintzen zen (R. Moreau). Kontzilioaren fruituak ziren noski.

Eskola horien apaltasuna, jeneralean, ez dago esan beharrik ("saber leer, escribir y poseer nociones elementales de Aritmética, constituida todo el caudal científico indispensable al candidato de maestro o doctrinador", Malaxechevarría). Baina oraindik Nafarroan posible zen, Tuterak adibidez, 1571ean Pedro Simon Abril bat bere Gramatika-Eskolarako kontratatzea. Simon Abril, humanista ospetsua, 1570ean Inkisizioak epaitu zuen. Hurrengo urtean Tuteran maisu ageri da. La Manchatar handi honen eragina berehalaxe somatzen da Tuteran: 1572an *Introducción ad libros logicorum Aristóteles eta Cicerón. Epistolarum selectarum* inprimatzen ditu Porralsiek (Nebrixaren *De Institutione Grammaticae*, 1569, inprimatzaile bera); 1573an Simon Abriren *De lingua latina* gramatika berriro. Simon Abril gramatika greko eta latinoen autore, itzultzaile eta komentatzailea (Terenzio, Zizeron, Aristotele), Zaragozako Humanitateen katedrara pasa zen.

1596an M. Maresek *Cartilla para enseñar a leer a los niños con la doctrina que se canta* publikatzen du Iruñean. Leizarragaren euskarazkoaz gero, jesuita anonimo baten hau da, oker ez banago. Euskal Herriko lehenengo kartila irakurtzen irakasteko. Edukin hauxe du: alfabetoa; Gure Aita, Agur Maria, Salvea eta Ni bekataria, latinez eta gaztelaniaz; elizkanta batzuk, gaztelaniaz bakarrik; biderkatzeko taula. Horra XVI. eta XVII. mendeetako OHO guztia.

Hogeitabost urte lehenagoko Leizarragaren *ABC edo Christianoena Instructione*-rekin alderatzen badugu, azken hau askoz osoagoa aurkituko dugu, nahiz biderkatzeko taularik ez izan. Leizarragak berak jakinarazten die "Hevsca-Hemian gatzetassunaren iracasteco cargua dutenér" bere asmoa: "Berce natione guciec, ceinec bere lengoagean beçala, Heuscaldunac-ere berean duenat, certan iracurtzen ikas ahal deçan (...), necesario estimatu vkan dut, ABC haur berce instructionerequin Heuscaraz-ere iar ledin". Begiragarriak, baita, irakasleei egiten dizkien abertentzia pedagogikoak ere: "cer den vocala edo consonante, diphtongoa edo syllabá, haourré ikasten demboraric emplega eraci gabe (...) Vngui eta trebequi lehen-viciit leteyatzten haourré iracats dieceçuen". Rochellan, 1571ean, dago argitara emana.

Nafarroa utzirik, E. de Tejadak Bizkaiaz dioena, beste herrialdeez berdintsu esan ahalko genuke: "La cultura vizcaina del siglo XVI es todavía primeriza, la de unas gentes que segúan viviendo en la soledad orgullosa de sus montañas, de espaldas al fluir del humanismo (...) Sin centros propios de aprendizaje, los hijos de Vizcaya sobresalen en la medida en que buscan escuelas fuera del Señorío, porque lo que se podía aprender apenas dentro de sus fronteras eran las enseñanzas rudimentarias que esparcian con mucha abnegación y magno afecto las beatas o freiras, por ello tan respetadas y mantenidas contra viento y marea de prohibiciones".

Gipuzkoa osoan lehen letretako zazpi-zortzi eskola besterik apenas egongo da XVI. mendean: 1523, Errenteria; 1538, Ordizia; 1556, Tolosa (hiru maisu); 1558, Azpeitia; 1560, Elgoibar; 1564, Hernani; 1575, Arrasate; 1581, Pasaia, eta mende barruan, badela ez dela, Oñatin. Posible da, ordea, lehenago egotea Gramatika-Eskola

bat, lehen letretako soila baino (Azpeitia), fundazio pribatuengatik. Gero, 1614ean Legazpian, etab., XVII. mendean Dotrina-Eskola gehiago agertuz joango da, askotan segida handirik gabe.

Eskola-fundazio pribatu hauek, edo testamendu-ondasunak eskola sortzeko, gehienetan Ordena erlijiosoren bati egiten zitzaizkion. Hala sortuko dira jesuiten eskola gehienak. Beste fundazio batzuk Batxiler Zaldibiarena Tolosan (1575), Joan Araozkoarena Arrasaten (1582), Isabel Idiakezkoarena berriro Tolosan (1612), izan dira, Hirurak frantziskotarren alde eta Gramatika-Eskolak sortzeko, filosofia eta teologia ere irakas zedin. Garibayek Arrasateko frantziskotarren irakaskuntza txalotu du.

Lehen letretako maisuen egoera ekonomikoa ezin tristeagoa zen: Tolosako maisuei larunbatetan azokan eskea egiteko baimena ematen zaie (1556); Azpeitiko kontratuan espreski esaten zaio maisuari, Udalak ez diola "bizitzeko lain" ordainduko eta beste bideren batzuk bilatzeko (1558). Eskola-etxerik ez zegoen: Azpeitikoak bere etxean ematen du eskola, Pasaiaokak sakristian. Eskuzabalena Elgoibarko Udala ibili da: etxea, surtarako behar duen egurra eta soldata eskaini dizkio Ybinaga maisuari, mutikoei "leer, escribir, hablar en castellano y contar" irakasteagatik (1560).

Egiaz oso gutxi zen, aurki zitekeena. Ugalitzen, baina dirudienegunetik egunera agertzen eta desagertzen ari ziren dotrina-eskolatxoak aparte (lehen letrak), Bizkaian Gramatika (hau da, latina, apaiztarako edo Unibertsitateko bidea irekitzen zuena) Bilbon domingotarrek 1528an sortutako eskolan ikas zitekeen. Araban Gasteizko San Prudentzio Kolegioan (1653), Agurainen (1631)... Gipuzkoan Arantzazun, Arrasaten eta Tolosan frantziskotarren eskolak zeuden, Azpeitian indiano batek sortutakoa (1553), Bergaran beste bat. Donostiakoa ez zen bikainegia, dirudienegunetik: "De estudios tiene esta villa, zion Prudentzio de Sandoval Iruñeko Gotzainak, un estudio de gramática y los preceptores tales, que la mayor parte de los estudiantes que vienen a ordenarse, deseando yo y ayudándolos para que sepan construir una oración o lección del Breviario, buelben reprobados". Baionakoa (1580) Donostiakoaren parekotsu bide zebilen. Donibane Garazin 1685ean ireki zen Gramatika-Eskola bat.

Aurreratua, konparaziorik gabe, Nafarroa zebilen. Malaxechevarriak Iruñeko, Tafalla eta Erriberriko, Tuterako, Bianaiko, Zangozako, Korellako (mertzedetarrena), Lizarrako (domingotarrena) Gramatika-Eskolak aipatzen ditu XV. mendean. Zortzi denera eta *Ager Vasconum* alde bat ere nagusi. Nahikoa eta askotxo, nonbait, 1467an Irunberri bere Eskola eraiki nahi izan zuenean, ukatu egin zitzaion baimena, merinaldeko Eskola bat aski omen zela eta.

"Dotrina-Eskolen" aldean hauei "Gramatika" edo "Latinitate-Eskolak" esaten zitzaion, jeneralean latina irakasten zutelako (salbuespena, XIV. mendean jadanik arabea irakasten omen zuen Eskola, Lizarrako domingotarrena zen). XVI. eta XVII. mendeetan, teoriarik behintzat, latin-ikasketa horiek bost ikastarotan banatzen ziren: lehenengo hiru urteetan gramatika latina ikasten zen eta greko apur bat (deklinatzaile eta konjugabidea, itzulpen erraz batzuk egiteko adina: Tukidide eta Esopo erabiltzen ziren). Hirugarrena eta laugarrena Humanitateetako (Zizeron, Tito Livio, Zesar, Salustio) eta Oratoriako (Erretorikako) ikastaroak deitzen ziren. Oratoria zen ikasketa osoaren koroa. Praktikan, halere, irakasle faltaz eta, gramatika piska batetara mugatu beharko zuten gehienetan. Irakasle bakarrak (prestakuntza gehiegirik

ere gabe gehienetan), laguntzailearen batekin, ezin egin zezakeen milagrorik.

Latinitatea bukatu eta ikasten jarraitu nahi zuenak Euskal Herriatik aldegin beharra zeukan. Ordua da Oñatiko Unibertsitatea aipa dezagun (1540): "nació muerta", epaitzen du Malaxechevarriak. "La grandeza de la Universidad de Sancti Spiritus estuvo solamente en los ideales y esfuerzos de su benemérito fundador, perpetuados hasta hoy en la suntuosidad del hermoso edificio" (J. A. Lizarralde).

Malaxechevarriak ongi erakusten du nola euskal herrialdeek, Oñatiko Unibertsitatea han egon arren, beren ikasle bekadunak Alkalara, Salamankara, Cuenca baidatzen jarraitu zuten. Agian, Huarte Donibaneakoarekin, urrun estudiantzea hobe zela, pentsatzen zuten: "Pero ha de salir el muchacho de casa de su padre; porque el regalo de la madre, de los hermanos, parientes y amigos, que no son de su profesión, es grande estorbo para aprender". Eta: "Esto de salir el hombre de su natural para ser valeroso y sabio es de tanta importancia, que ningún maestro hay en el mundo que tanto le pueda enseñar, especialmente viéndose muchas veces desamparado del favor y regalo de su patria. Sal de tu tierra, dijo Dios a Abraham, y de entre tus parientes y de casa de tu padre, y ven al lugar que yo te enseñaré, en el cual engrandeceré tu nombre y te daré mi bendición. Esto mismo dice Dios a todos los hombres que desean tener valor y sabiduría". Orduko hainbat eta hainbat euskaldunen esperientzia espresatzen du, zalantza gabe, pasarte honek.

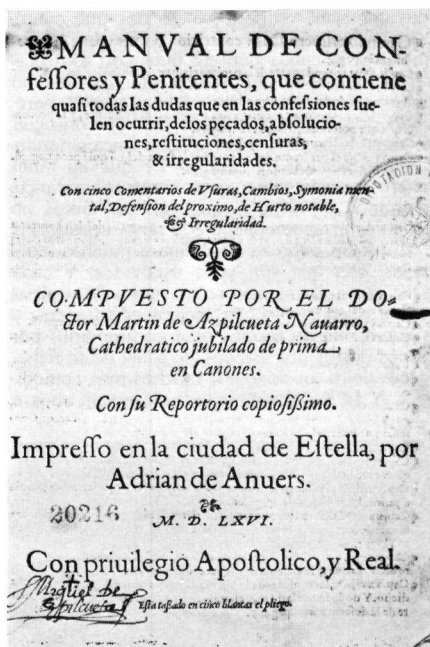
XVII. mendean barrena Euskal Herriko irakaskuntzari benetako bultzada eman diotenak, jesuitak izan dira, Bergarako (1593), Iruñeko (1580, edo 1598 hobeki), Azkoitiko (1600), Bilboko (1604), Tuterako (1613), Donostiako (1637), Oñatiko (1647), Lekeitioko (1693), Urduñako (1694) beren eskolekin (Oñatiko lehenengo fundazioak, 1551, ez zuen eskolarik eman). Baiona jansenistan, makina bat ahalagin eta burruka egin arren, ezin izan zuten sartu.

Trento eta apaizen eskola

Eskolatuak (ofizialki) eta eskola emaleak berak izan arren, Trento inguruan Euskal Herriko apaizak oraindik nolako ezjakintasunean bizi ziren, adibide gorriekin erakutsi da. Goñi Gaztambidek Nafarroako egoera eta, neurri apalagoan, Tellecheak Gipuzkoakoa azaldu dituzte. Hona hemen Gotzain Sandovalen eritzia Gipuzkoako kleroaz: "Hay muchos clérigos, pero casi todos gramáticos, que con dificultad se ordenan; y ofreciéndoles licencia para confesar y administrar, no la quieren, por no examinarse en un poco de gramática y en algún caso". Bernal Diaz Lukoak Kalagurrikoak Bizkaiko eta Arabako kleroaren ezjakintasuna salatzen du. Iparraldeari buruz, R. Moreauri "la formation intellectuelle des clercs, dans le diocèse de Bayone, laissait a desirer au XVIIe siecle" irakurtzen diogu.

Seminariorik ez zegoen noski (Larresorokoa 1774an, Kalagurrikoa 1776an, Iruñekoa 1777an sortuko dira). Gehienek eskola apenas izaten zen, beste apaizen batek irakatsitakoa besterik ("gramatika" soila), Agian herriaren hurbiltasun honek esplikatzen du, bestalde, Matalasen edo Bizkaiko matxinadako apaizen batzuen jokoera soziala; edo 1609ko sorginkerri prozesuetaf apaizak aurkitzea salatuta.

Ez ziren gutxi izaten, Iparraldean nahiz hegoan, Unibertsitate ziohaztenak ere, filosofia eta teologia edo zuzenbidea entzuterera (hegoaldean askoz gehiago halere). Doktorgoa egiten

Vitoriaren eta Azpilkuetaren bi eskuliburu klasiko, apaizen aitorleku-lanetarako lagungarri

zutenek, aldiz, erraz aurkitzen bide zuten non kokatu Euskal Herriatik at. Hainbat beka eta egortza zeuzkaten probintziek horretarako Unibertsitate-hiritan, Salamankan bereziki.

Ezaguna da, hegoaldean behintzat, apaizok ez dotrina irakatsi eta ez predikatu egin nahi izaten zutela euskaraz. Bernal Diaz Lukoarrari etengabe irakurtzen zaio: "(...) de la gran necesidad que en aquella tierra hay para que allí se pueda plantar, sino por personas naturales de la misma lengua, y de la falta de eclesiásticos vascongados que pueden y quieren aplicarse a predicar por aquella tierra", "que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que tuieren doctrina vascongados, en predicar en su lengua, las más vezes que pudieren, y repariéndose por la tierra, pues sabe V.m. la necesidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello" (1551). Errazagoa bait zen, erdarazko dotri-

na buruz eman eta eskatzea, edo erdarazko sermoi-liburu batetatik predikatzea.

Lekuko onak, une berean, erdaraz predikatze-ko ohiturarenak alde batetik, eta Trentoko arauari obeditzeko asmoarenak bestetik, Kalagurriko Sinodalak dira. Euskarazko dotrinak eginarazi zizutela, ezaguna da. Predikazioaz ere arduratu ziren, ordea: "... informados que en la tierra vascongada los predicadores por autoridad predicaban en romance, de lo que se sigue grande daño, y que las gentes que vienen de las caserías a oírlos salen ayunos del sermón... mandamos que en los lugares los sermones se hagan en bascuence, y los curas no consentan otra cosa, so pena que serán castigados". Eman zen agindua, eman, errazena horixe bait zen. Baina ez dirudi kasu handirik inon egin zitaionik. XVIII. mendean oraindik erdaraz predikatuko da Euskal Herrian, salbuespen bakanak salbu.

Ordena erlijiosoek, beren erakunde modu-gatik, bazituzten abantaila batzuk. Nafarroako monastegiak aparte Iruñean eta Gasteizen doringotarrek, Tolosan frantziskotarrek filosofia eta teologia ikastetxeak zeuzkaten (horietan Unibertsitate garestietara ezin joan ziren diozesano eta laiko batzuk ere ikasten zuten). Erlijiosoen hauek aparte, klero ugaria eduki arren, Euskal Herriak ez zuen ematen filosofia edo teologiako Goi-Eskola bat mantentzeko adina. "Buena muestra... nos suministra la cátedra de Teología y Filosofía fundada en Bilbao hacia 1564 (...) Tan pronto languideció y tan completamente se apagó, que en 1598 el Consejo de la Villa, como Patrono de la institución, otorgaba poder a Juan Mz. Zurbarán y Antonio Larrea para que conmutasen la manda en casa de criar y enseñar niños que llaman de la Doctrina, leer y escribir, lo que sería de gran utilidad; porque la experiencia ha mostrado ser de ningún provecho la dicha cátedra por no haver oyentes" (J. Malaxechevarria).

Poliki-poliki eta majo kostata Trentok apaizen kultura erlijiosoaren maila jasotzea lortuko du: apaizgaiantzat non ikasi antolatuz, ordurako apaiztuak estudio bileretan parte hartzera behartuz (deskomunioaz eta diru isunez ere zigortuz arrazoirik gabe bileretara faltarzen zirenak). Herriko apaizen bilerotan, nolabait ere, gai teologiko-moralak aztertzen ziren. "Y porque el autor más breve y más manual por quien se pueden hacer estas conferencias es la *Suma* del eminentísimo Cardenal Toledo, encargamos se elixa para el dicho efecto"; agindu zen Donostiarrako (ikus Tellechea). Frantzisko Toledoko hori (1532-1596) Salamankako irakaslea zen, jesuita sartua, Pio Varen predikaria eta Klemente VIII.ak Kardinal izendatua: *Suma de instructione sacerdotum*, 1599, idatzi zuen, hainbat itzulpen eta hirurogeitamabi argitalpen izango zituena.

Apaizgaien arloan berriz ere jesuitek lagunduko dute. "En alguna manera, por delegación expresa de los Prelados, vinieron a suplir la falta de seminarios *ad normam Concilii*, que se padecía tanto en la diócesis de Calahorra, como en la de Pamplona (...) Los jesuitas atendían en sus colegios a instruir en las ciencias eclesiásticas a los jóvenes candidatos al sacerdocio... con la enseñanza (...) no tan sólo de Humanidades y Filosofía, pero aun de Teología Escolástica y Moral" (Malaxechevarria). Jesuiten Iruñeko Teologi eta Moral-Eskola izan zen lehenengoa, baita bizkorrena ere (beti prezt hiri hartako domingotarrekin de *auxiliis* auzian burrukan jarraitzeko). Bilbon M. Velez Larreakoak 1711an egin zuen fundazio bat, jesuiten eskolan hiru katedra filosofiko eta teologikoak bat sortzeko. 1725ean filosofietako bat matematikakoa bihurtuko da.

Larramendi, Kardaberaz, Basterretxea, Mendiburu, jesuiten Teologi eta Moral-ikastetxeotako irakasleak izango dira; berdin izango da Ubillos Tolosako frantziskotarren Filosofia Eskolan (filosofiko traktatu handi baten autorea, hiru liburukitan), etab.

Euskal Herriko apaiz eta erlijiosoen kopuruaz, 1591erako, hau irakurtzen diogu M. Ugalderei: "Las cuatro regiones vascas subpirenaicas totalizaban... 371.084 habitantes, y un cálculo hipotético de 1.854 clérigos (5%), 1.172 religiosos (6,32 por mil) y 1.153 religiosos (6,22 por dos mil)". 1733ko Donostiaz beste hau Goñi Gaztambideri, adibide gisa aipatzeko: "(...) permiten calcular la población de San Sebastián, incluidos los arrabales de Alza, Igueldo y Pasajes, en unos ocho o nueve mil habitantes, aproximadamente, distribuidos en seis parroquias, de las cuales la mayor era San Vicente (2.500 adultos o personas de comunión), seguida de Santa María (1.500). Existían, además, cinco iglesias conventuales: dominicos, franciscanos, jesuitas, canónigos regulares y carmelitas descalzas. —El clero era excesivamente numeroso: seis vicarios, 38 beneficiados, 26 presbíteros expectantes, 3 clérigos ordenados de menores y otros tres capellanes por lo menos, lo que representa un mínimo de 74 eclesiásticos, sin contar los religiosos". Sei bikario edo erretore horiek Gotzainari idatzi zizkieten txostenei Goñi Gaztambidek iruzkin hauxe egiten die: "Nada puede sustituir a la lectura directa de los informes con su castellano zarrapastoso y sus concordancias vizcainas". Iparraldeko kleroaren kopuruaz ("tres nombres" halaber) eta jatorri sozialaz ikus datuak R. Moreau baitan: gehiengo zentro urbanoetatik zetorren, besteak baserri aberastetatik.

Herrietako alkateen eskola

1606an Bizkaiko Jauroak formalki eskatu zion Kalagurriko Gotzainari, apaizak enplega zitzala "dotrina" irakasten. Alegia, dotrina kristaua, eta irakurtzen, idazten eta lau eragiketa aritmetikoak. Eta gaztelania. Gaztelania irakastea maisu kontratuetan korriente ageri den egitekoa da. 1673ko jesuiten eta Bergarako Udaletxearen artekoan, adibidez, "lectura, escritura, cuentas, lengua castellana y doctrina cristiana" irakastera konprometatzen ziren lehenengoak (Malaxechevarria). Izan ere, gaztelania behar-beharrezkoa zuten euskaldunek, kontuan hartuz "su continuo deambular por tierras castellanas y las exigencias de la vida oficial dentro de la misma provincia —escrituras notariales, libros de Actas de los Ayuntamientos, etc., todo ello en castellano". (J. I. Lasa). Paviako guduan bakarrik 3000 gipuzkoar eta nafarrek hartzen omen zuten parte (Fz de Pinedo). Gogora Flandriako Tertzioak ere, edo Ameriketa, edoltsas-Armada. Baina gaztelaniaren behar-beharrenak, XVII. mendean, alkateak aurkitu ziren.

Gipuzkoa izan zen —eskoletan aurrerago zebilen Bizkaia baino, ibili ere— alkate izateko irakurtzen eta idazten jakin beharra dekretatu zuen lehena (1571): "Ordenamos y mandamos, que ahora y que de aquí en adelante, cuando se hiciera elección de los oficios de los concejos, se provea, de manera que los Alcaldes Ordinarios, y de Hermandad (...) sepan leer y escribir, sopeña de cinco mil maravedis, en que incurrirá cada uno de los electores, y de pagar dos mil maravedis cada uno de los elegidos, y aceptaren los oficios, no sabiendo leer y escribir" (Tit. III, cap. XX). Zenbait herrik protesta egin zuen. Jakingarria da herri protestatzaileen arrazoia, kultur egoeraren agergarri: "(...) comúnmente los más principales como más ocupados en sus haciendas no saben leer y escribir: porque no se hallarian de dos o tres personas arriba que lo supiesen hacer

y éstos son hombres bajos y de poca calidad y suerte y no suficientes para tener y administrar los dichos oficios, y sería ocasión que los menos honrados y de menos calidad tuviesen el mando y autoridad de los dichos lugares y que se anduviesen los oficios entre ellos y quedasen esclavos los principales de los dichos lugares, los cuales si no saben leer y escribir ha sido y es la causa haberse ocupado en cosas y ejercicios de guerra en servicio de V. A.”.

Protestak gora-behera, Filipe II.ak onetsi egin zuen dekretua (1573). Bakarrik, erregearen onepena gora-behera ere, dekretua efekturik gabe geratu zela. Ehun urte horrela egon zen. 1682ko Juntetan berriro eman zen dekretua, eta berriro zenbait herriren protestak. “De todo esto se deduce que los legisladores el año 1682 obraron como si anteriormente no existiese nada legislado. Y no es esto sólo. No se encuentra un solo caso sancionado hasta el año 1682, en tanto que en los años siguientes hay castigos por este delito”. (J. I. Lasa). Gipuzkoan Bizkaiari jarraiki gogortu dira posturak.

Bizkaiian, izan ere, askoz radikalago ibili dira. Gipuzkoan ere irakurtzen eta idazten jakiteak de facto gaztelania jakitea eskatzen zuen. Bizkaiian, ordea, gaztelaniaren eskakizuna espreski formulatu egingo da (F. Sagarmínaga). 1613ko Batzarrek eman zuen, eman, agindua. Eta urteren batzuetan ez zen ezer gertatu hemen ere. Baina bat-batean: 1624ko Batzarretik bota egiten dituzte kanpora, “por no saber leer y escribir y hablar romance”, Artea, Arrieta, Ipazter, Sondika, Leioa, Berango, Lemoiz, Laukiniz, Bakio, Gamiz, Ubide eta Ibarrangeluko ordezkariak. 1625ean Barakaldo, Berango, Berriatu eta Muxikakoak. Lehenengo bie, gainera, bi dukat eta bost egun espetxe zigorra ematen zaie, guztien eskamenturako. 1626an, behin betiko soluzio bezala, irakurtzen, idazten eta gaztelania ez dakiten ordezkariak ipso fakto gartzelan sartzeko agintzen da. Alferrik. 1628an berriro bota egin beharko dituzte Batzarretik Leioa, Sopelana, Getxo eta Fikako ordezkariak. Baina hauek asaldatu egiten dira eta Batzarrak burruka bat bihurtzeko puntuan dago. Azkenean mehatxu gogorren indarrez makurtaraziko dituzte (F. de Sagarmínaga).

1631 eta ondorengoetan gatz-estanko edo monopolioaren matxinada bizten da Bizkaiian. Deskontentu herritarrek, “que Vizcaya fuese gobernada por sus verdaderos y originarios vizcaínos, los caseros de las montañas”, eskatzen zuen, “no los traydores que nos venden la república”, Biltzarrak euskaraz egitea ere eskatuz, jendeak uler zezan bertan zer erabakitzen zen. Baina matxinada zanpaturik eta buruzagiak urkatutik, 1660an berriro dekretatzen da idazten eta irakurtzen jakiteko manua prokuratore izateko, salbu —esaten da orain— irakurtzen inork ez zekien herrietan (XVII. mendean azkenetakoa egoeraren espilu). Geroxeago Gipuzkoa ere, ikusi duguenez, gogorrean hasiko da.

Burruka tragikomiko luzea izan da. Bizkaiako ordezkari askok, zigor guztien arren, ez bait du gaztelania ulertzen, 1704ean itzultzaile bat izendatu beharko da, A. Hurtado Amezagakoa, Batzarreko erabaki-gaiak eta dokumentu textuak euskarara itzultzeko. Muntia handiko arazoetan behintzat ezinbesteko elebitasun hau praktikatzeko jarraitu zela, 1762an berriro ikus daiteke oraindik (Sagarmínaga. XIX. mendeko kasuak, Bizkaiian, A. Irigoienek azaldu ditu). Gipuzkoan berdintsu zen inondik ere. 1782an Zarauzko alkateak larri baino larriago ibili beharko du. Zenbait azterketa-modu zalantzagarrien ondoren, berriro azterketa-probak egitera behartu nahiko bait dute. Pedro Amilbiakoak ezetz, berak ez duela

tribunalaren aurrean ahots goran irakurriko, lotsatia omen da eta. “Pero leería delante de algunos que la Villa gustase”. Tribunalari ez zaió aski iruditzen. Idazteko ere, zenbat pena: “aunque se quiso poner a escribir el nombre y apellido de Juan Ignacio de Leunda no lo pudo conseguir por dos veces que se puso a ello, no obstante que hay gravísimos recelos de que los de la parcialidad suya le habían estado enseñando materialmente la formación de las letras del nombre y apellido de Leunda desde el día primero de febrero hasta el día 4” (J. I. Lasa).

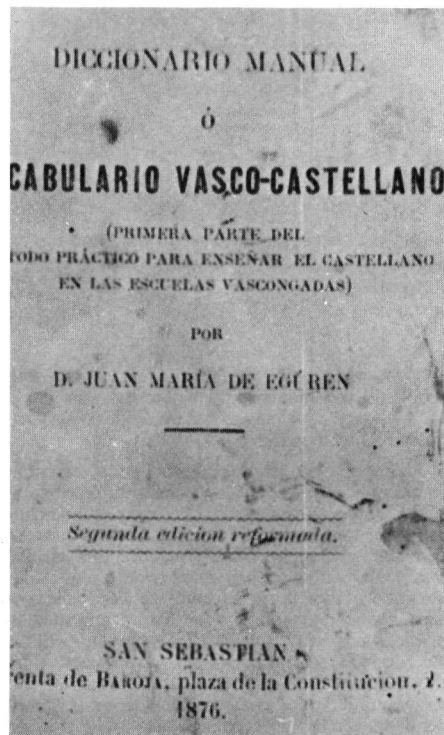
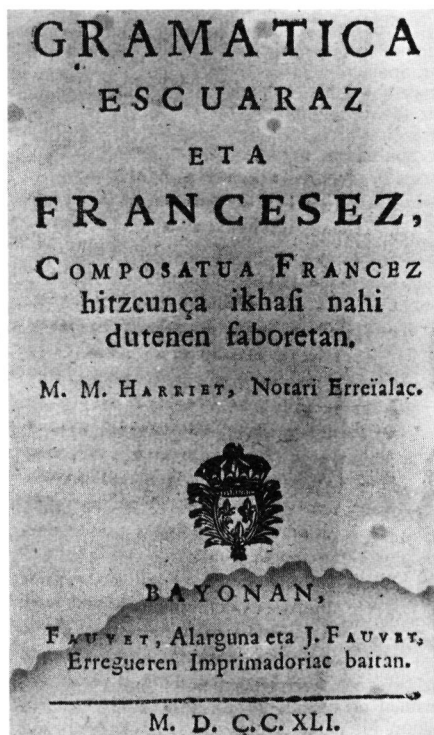
Argiak edo ilustrazioa (XVIII)

Eskola, berriro

“En la historia de la enseñanza primaria en Guipúzcoa, nosotros haríamos un corte: antes de los principios del siglo XIX y después de esta época, y bautizaríamos a la primera por Edad Antigua... Las notas dominantes que las distinguen, a nuestro modo de ver, son las siguientes: En la primera vemos mayor y más honda preocupación religiosa (las obligaciones de asistencia a las misas, visperas, Rosarios cantados por las calles desde la escuela a la iglesia, de las disposiciones de enseñar a aprender a ayudar misa, el carácter de la enseñanza más educacional que instructiva (...)) El plan de estudios era mucho más reducido: el *trivium* vulgar de la Edad Media: leer, escribir y contar... Las asignaturas de geografía, historia, dibujo, gimnasia y otras, que actualmente no faltan en los programas oficiales de la última aldea, entonces se desconocían como asignaturas especiales. Por último, se ignoraba la intervención estatal y aun provincial en la ordenación de la enseñanza primaria. Esta no trascendía más allá de los límites de los respectivos municipios” (J. I. Lasa).

Hori Euskal Herri osorako balioz onarturik, XVIII. mendean ikusi behar dugu XIX.eko aldakuntza ofiziala eragin duen mogimendua. Mende hartan zazpi herrialdeek ia herri eta herriska guztietan eskolak edukitzea lortuko dute. 1721eko Gipuzkoako Juntak, Erreterian, herri guztietan maisua egon zedila agindu zuen, Karlos III.ari mende erdi bat aurrea hartuz. Erresumako Gorte nafarrek 1795ean ume guztientzat obligaziozkoa deklaratu zuten lehen eskola.

Eskolaren ugaltze mogimendua XVII. mendean azken aldera indartu zen biziki. Hainbatearaino, 1677an protesta memorial hau aurkeztu bait zen Nafarroako Gortean: “Ilmo. Sr.: Sabiendo que V.S.I. está celebrando cortes generales para reparar los agravios o contrafueros echos a sus leyes y poner otras para el mayor alivio y conveniencias de sus naturales, me a parecido inexcusable el representar a V.S.I., que la abundancia de maestros de escuela, que se an asalariado por las ciudades, villas y lugares, es de tanto perjuicio, así para los vecinos que contribuyen al salario que se les a de dar, como también a la causa pública; pues con esta ocasión, no ay padre por pobre que sea, que no procure enseñar a su hijo a leer y escribir, pareciendo que con esta abilidad han de conseguir ver a sus hijos muy acomodados, encaminándolos a eclesiásticos o curiales, de que ay tanto número en este reino; que con la abundancia tan grande de clérigos, que, por ser tantos no pueden estar acomodados con renta eclesiástica, se ve que su pobreza les obliga a muchas indecencias, con que son poco estimados. Y cada día se van aumentando tanto, que a de venir el reyno a quedar solo con vecinos eclesiásticos; y los que no tienen medios para encaminarlos por algunos destos dos estados, se salen deste reino, pareciéndoles an de lograr muchas más comodidades. Y se ha experimentado de pocos años a

XVIII. eta XIX. mendeetan eginahal handiak egin dira eskola eta irakaskuntza hobetzen, euskara eskolan aintzakotzat hartzen ere. Eguren, Eskoletako Inspektorea izan zen urte askotan Gipuzkoan eta Araban.

esta parte, el haverse despoblado todo el reino y haver faltado quien cultibe las heredades por falta de labradores, y del mismo modo en todos los oficios y mecánicas. Y si alguno queda, este solo sirve de inquietar todo el lugar, introduciendo pleitos y quimeras para que con esta ocasión, a título de que sabe leer y escribir, los embian a esta ciudad a continuar los pleitos, con que hechan a perder sus casas y otras muchas. Y así Sr. Ilmo., pues es tan de conveniencia del reino que no subsistan este género de personas, deve V.S.I. mirar y distribuir en esta materia, aciendo que no aya tantos maestros de escuela ni preceptores, que se van también introduciendo por muchas aldeas, y que solo los aya en las cavezas de meridad”.

Aldakuntzak sortzen zituen erreazioen dokumentu bat. Guri, gaur, ez litzaguke irudituko eskandalizatzen adinarik. Azkenean Iruñeak, 7 edo 8 mila bizilagunekin, 1761ean hiru maisu basterik ez zuen lehen-letretarako (eliz eskolak aparte). Eta 1797an, Bilbok, 10 edo 11 mila biztanle ingururekin, denera zeuzkanak, zortzi maisu ziren (680 mutikorentzat) eta lau maistra (307 neskaentzat). Horiez gain, Bilbon, 20 latin eta 95 arte eta zientzi ikasle zenbatzen da (bigarren mailako irakaskuntza), eta 15 nautikako. 1797koa da Gipuzkoako lehenengo monja-eskola neskenzat, Bergaran.

Jesuiten eskoletan biltzen ziren ikasleria handienak. Iruñeko Humanitateetan, 1722ko matrikulen arabera, 372 latin-ikasle zebilen; Bilbon, denbora bereantsu, 200dik gora; beste hainbeste Bergaran, etab. (Malaxechevarria).

Klasikoan itzulketa-lanak ez dira ahaztu: Goya Muniain nafarra Zesarren Galiako gerrak eta Aristoteleren Poetika itzultzen ikusten dugu (1798). F. Xabier Idiakez jesuitak *Prácticas e industrias para promover las letras humanas*, 1763, idatzi zuten, beste batzuen artean.

Escolen ugaltze eta hobeto horniturik egote honetan ez da ahaztu behar zenbait indianoren laguntza: adibidez, Apraiz eta Arrospeide Potosiko kapitainak dirua eman zuten, Busturiako Axpen bi mutiko eta neska-eskola sortzeko, joaileen erakutsi onak bertakoak bide honetatik saiatzera bultzatzen bait zituen. Bizkaiko Batzarrek Ameriketako bizkaitarrei espreski laguntza eskatzea ere ikusten da (1657), ez dakit nolako fruituekin.

Bestela, herrietako maisua, pittin bat “laikotuz” joan bada ere, oraindik elizpean dago: “el 80% de maestros de pequeñas poblaciones solian ser sacristanes” (Lasa). Iparraldeko maisuen lanbide gaineratuak (txantre, estankero, Udal idazkari), P. Hourmatek ikertu ditu. Maisutatik ez zegoen bizitzetik. Herriko bizargin, zapatar, organista, etab. ere izan behar. Umeak, bestetik, baserriko lanek uzten zieten neurrian bakarrik joaten ziren eskolara.

Maisu kargua bera, edo titulua, XVIII. mendean arauzkotu da (teorian bederen). Iparraldean 1749an agertzen da lehen aldiz *Registros Gascons*-etan, inor maisu izendatzekotan aurretik esaminatzeko araua. Espainian, 1643an sortu zen (zapatar, jostun..., artisauen antzera) “San Kasianoren Hermandadea”, maisuena; 1771n maisu titulua merezitzeko baldintzak finkatu zituen: “limpieza de sangre”, etab., eta azterketa bat, bi aztertzaila eta eskribau baten aurrean, “sobre la pericia del arte de leer, escribir y contar, haciéndole escribir en su —escribauaren— presencia muestras de diferentes letras...”, sumar, restar multipliar, medio partir y partir por entero”. 1780an Karlos III.ak Hermandadea *Colegio Académico*-az ordeztatu zuen. De fakto herri bakoitzak nahi zuena, edo ahal zuena, izendatzu jarraitu zuen.

Maisuen egoera ekonomikoa ere apenas aldatu da.

Giro soziala zenbat aldatu den seinale, ordea (familietan ere), XVIII. mendeko eskolan, gortesiaren irakaskuntzak bere inportantzia txoa hartuko du Euskal Herrian. Begira 1784eko maisu bati ematen zaion enkargu honetan (baina mende hasieretan aurki daitekeena da): “Les mandará —maisua— saludar con el Ave María a toda persona mayor, descubriendo juntamente la cabeza en señal de reverencia a estas palabras, a la persona a quien se saluda, añadiendo el besar la mano a los Señores Sacerdotes, cuando se hicieren encontradizos, siempre que se la quisieran alargar, y por punto general deberán igualmente besar la mano a sus padres y tutores saludándoles con humildad y la cabeza descubierta al llegar de la escuela a casa; sin que jamás le puedan hablar por toda su vida en otro estilo que el de Ud. o *Bedori* por pobres y comunes que sean, cuya orden les renovará a tiempos el Maestro”.

EUSQUERAREN
BERRI ONAC:
ETA ONDO ESCRIBITCECO,
ondo iracurteco, ta ondo itzeguit
teco Erreglac:
CURA JAUN,
TA ESCOLA MAISU CELOSOAI
Jesuf-en Compañiaco Aita Agustin Cardaberaz ec elizgaitcen, ta dedicatcen
dieztengac.

1761. Urtean.

BEAR DAN BEZALA.
Kruñean Libruguille ANTONIO CASTI-
LLA-rea cchean.

Gaztelania irakasteak ez du galduta inportantziarik. Alderantziz, inoizko zakarkeria gogorrenaz enpeinatuko dira euskaldunak berak, euskara medio guztiez eskoletatik desterratzen. Hainbat gomutagarriagoak, beraz, Etxeberri Sarakoaren ahaleginak euskara eskolen eta liburuen bidez azkartzeko, euskal-erdal hiztegiak ere egiteko, haur euskaldunei beste hizkuntzak euskararekin irakastearen; eta Kardaberaz asmo halaber pedagogikoak, 1761ean publikatu zuen *Eusqueraren Berri Onac, eta ondo escriptceco, ondo iracurteco, ta ondo itzeguitceco Erreglac*, Iruñean. Zentzu beretsuan ulertu behar dira, zalantza gabe, egin edo projektatu diren elebi eta hirudun hiztegiak, erdal hizkuntzak ikasteko metodoak, etab. Burutu ez diren asmoen artean, XVIII. mendean, Euskal Herriaren Adiskideen euskara-gaztelaniazko Hiztegi baten proiektua (1773) legoke.

Eta berriro eliz literatura

Pentsamenduen historian ezer berri gutxi adierazi arren, mendearen irudi zuzen batek eska-

tzen du, berriz ere makina bat autore deboziozko egon dela aipatuz hasia: Arakistain karmelita (*Breve historia de la aparición del más luminoso astro y brillante estrella de la mar, la milagrosa imagen de María Santísima de Izar*, 1767), Arevalo karmeldarra orobat, Andre Mariaren debotoa, Beraz brigadierra (*Saluciones devotas y elogios evangélicos en prosa y verso a la Amantísima Esposa del Salvador la Gloriosísima Señora Santa María Magdalena*, 1729, Lancelo jesuita, J. A. Lardizabalgoa (*Vida y virtudes del P. Gerónimo Dutari*, 1720), Joan Larrondokoa (*Espejo del hombre educado y cristianamente instruido*, 1735), Iturriza historigilea (*Lucero espiritual*, 1766, eta *Manual del Cristiano*, 1774), edo Liñán, titulu polit honekin: *Nacimiento, vida y milagros de el terror del infierno y pasmo de la penitencia, el Gran Padre y Patriarca San Antonio Abad*, 1716).

Zelaieta teologoa, Laterango Kontzilioan parte hartua eta Gotzaina Leonen, Valladoliden katedratiko izan ondoren. Los Arcos (*Análisis de los tres concilios apostólicos y veinte Concilios generales; Conversaciones instructivas entre el P. Fr. Bertoldo, Capuchino, y D. Terencio*. Azkeneko hau “fue incluida en el Índice por la Inquisición por estimarse que su lectura daba motivo a que las gentes ridiculizasen la Religión cristiana”, M. Iribarren). Anbroso Lombezekoa, baionarra, *Traité sur la vie intérieure* famatu baten egilea, santu izenarekin hila. Ordeñana jesuita (*De Theologia tractatus varii; De Gratia Dei auxiliante; De actibus humanis; De cultu Sanctissimi Cordis Jesu*, hau jansenisten aurka propio). Etxandi, Sakramentuen historia bat idatzia zortzi liburuki galantetan. Moralista herstua orobat (*Tratado historial del ayuno eclesiástico*).

Moralistik ezin falta: Iturri frantziskotarra (*Norte cristiano que aparta al pecador de los escollos del vicio; Clarín evangélico*), Diaz Bravo karmeldarra (*El ayuno reformado según la práctica de la primitiva Iglesia; El penitente mal preguntado, El Confesor instruido*), etab. Mende honetako predikari eta moralista ezagun bat, hegoaldean, Aita Calatayud jesuita izan da. Iparraldean, eta Frantzia osoan, Aita Duhalde kaputxino azkaindarra. Beste Duhalde azkaindar bat, hau jesuita, *La Sage Chrétien*, 1724, eta beste obra batzuen autorea da. Txinari buruz ari direnean (“jakituria” txinoa ereduakoa bilakatu bait da), Montesquieuk eta, ilustratu frantsesek hainbeste aipatu duten “Père du Halde”, ez dakit euskoztarra ote zen.

Moralak ere garbi espilatzen ditu denbora berriak. Merkatarik bilbotarren galdeari, Manuel Zubiaur eta Elzagakoak lukurreria eta mailegu merkantila elzegetamar kapitulutan xeheki bereziz erantzun dio, merkatarik arteko maileguen interesei %6raino ondo eritzi, eta erabat merkataritzako gehi-irabaziazki bedekintatu, erresumaren abantail orokorraren izenean: *Oposculo de theologia moral. De contractibus, y de ellos más latos de cambijs, pignorbis, testamentisque*, 1716. (Apaiz hau bera “Aritmetika” testu baten egilea da). Ez zuten berdin pentsatzen Aita Calatayud jesuita tafallarrak (1737). Lukurreriazko bekatu mortaletan ustelduta ikusten zituen (“pecan gravemente los comerciantes de Bilbao...”) mailegu merkatarik egiten zituztenak interesen irabaziazkiarekin (“que llaman socorrer ferrones”). Bilboko merkatariek tribunalelara eraman zuten. Gai berri lotu zaio berriro Jose Uria Nafarrondokoa ere, *Aumento del comercio con seguridad de conciencia*, 1785, liburuarekin (Lesio jesuita belgaren *Traité de l'usure, et des intérêts-en egokitzapen bat*). Bilboko burgesia merkatarik bere aholkulari moralak eta kontzientzi lasaitzaileak zituen. “Como es sabido, idatzi du Caro Barojak,

el sentido comercial e industrial moderno comienza a desarrollarse con preferencia en los países de Europa dominados por el protestantismo; más concretamente, por el puritanismo. Ya en el siglo XVIII hubo panfletistas ingleses que notaban la falta de aptitud de los pueblos católicos para las nuevas industrias y el comercio frente a los reformados. La paradoja es que los vascos, es decir, los católicos más practicantes de España, hayan sido los que han introducido en ella gran parte de los sistemas económicos creados en países protestantes, por medio de una clase social que no es ni la aristocracia ni la masa rural; igual que en aquellos países (...) Hay todo un concepto de la vida que condiciona las grandes actividades económicas vascas que llega a nuestros días con un arranque claro en el siglo XVI o, por lo menos, el XVII”.

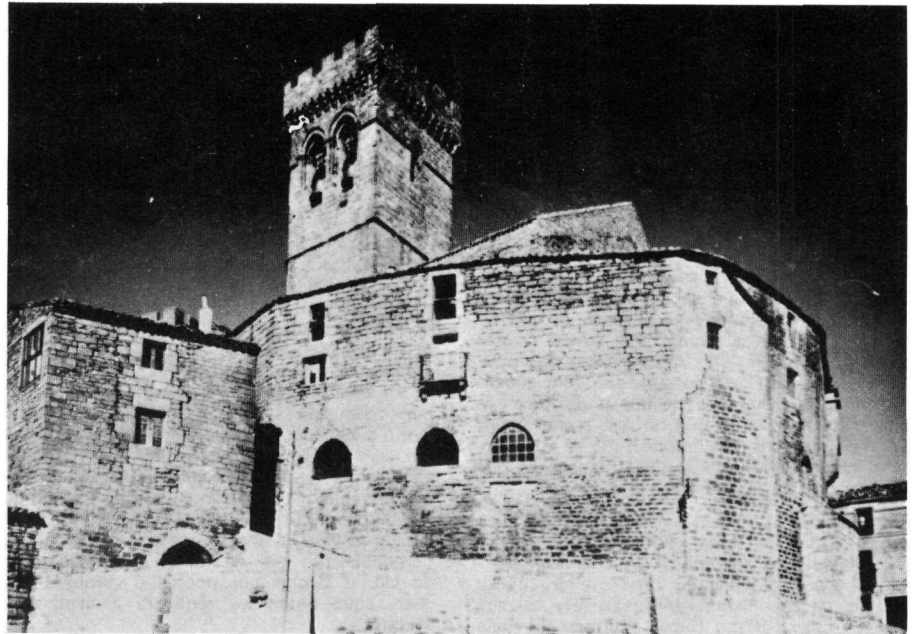
En gaitu harritik, XVIII. mendeko teologian Monarkia borbondarraren panegirista burrunbatsuak aurkitzeak, teologia politiko absolutista bat hain zuzen. Teologia hori predikatzen dute J. Gregorio Pugakoak, jesuita bera (*Oración Panegyrica*, 1703); J. A. Ibañez Renteriak eta Montianok, hau Filipe V.ren Gorteko predikaria eta nagusiari koipekeriaz tratatu bat idatzi diona, *Ensayos de vaticinios reales de las dos coronas, unos cumplidos, y otros por cumplir, en gloria de la Augusta Casa de Borbón*, 1712 (urte berean, aurrekoa bezala Parisen, *Luz concionatoria de varios discursos panegyricos y morales, ilustrada de reflexiones evangélicas para diferentes tiempos*). Gorteko lausengu-teologia bera egiten du Matias Markinako kaputxinoak ere (*El príncipe de la mejor estrella, el rey de la mayor corona, y el monarca de el mayor triunfo D. Fernando VI, rey de las Españas, que Dios guarde*, 1746). Berdin Frai Joan Gomez domingotarrak (*Oración fúnebre de la Serenísima Señora Dña. Maria Amalia de Saxonía, Reyna de España*, 1761) eta Joakin Avendañoko kaputxinoak (*Oración fúnebre que consagró a la memoria del señor D. Carlos III, Rey de España, el M.N. y M.L. Señorío de Vizcaya*, 1789). Guztion teologia hitz gutxitan bil daiteke: “los Reyes son los dioses de la tierra”. XVIII. mendekoa da hori ere.

Filosofia ofizialean denak lehengoan darrai: batzuk tomista (Sagardoi, *De Philosophia Aristotelica*, hiru liburukitan), besteak eskotista (Urkizu, *Summa Brevis scoticae philosophiae ad mentem Subtilis et Mariani Doctoris*, bost liburukitan). Eskolastika hutsa, beraz.

Halere Aita Ubillosek, Peñafloidiari eskainitako bere *Philosophia*-ren hirugarren liburukian (“quae de corporibus animatis agit”, 1762), tradizio eskolastikoa ikerketa modernoekin osatu eta aberastu beharra aitortuko du. Ubillosek berak hiru logika, metafisika eta fisika liburuak “ad mentem Venerabilis Subtilis et Mariani Doctoris Scoti accomodata” idatzi zituen.

Aparte Josef Egiategi aipatuko dugu, moralista, *Filosofo Huskaldunaren ekheia*, 1785, euskaraz idatzi duen zuberotarra. Hau ere tradizio zaharrean txertatzen da: “Egiategiren moralaren zaiña Ohorea da” (Tx. Peillen).

Mende honetan euskarazko idazle eliztarrak ugaritzen dira Hegoaldean. Ez bedi pentsa, alabaina, azkenean “Elizak” euskararen ardura ikasi duenik. Ez da instituzioaren obra izan (deseuskalduntzearen faktore bortitzenetakoa izaten jarraituko du), merezimendu individual hutsa baizik. Idazleok apenas errepresentatzen dute beren buruak eta beren kontzientzia besterik: bakardadean eta korrontearen aurka aritu dira eliz gizar-tean bertan. Jesuitak destakutzen dira hain zuzen (jesuita batzuk, hobeki), baina horiek ere ez Lagun-

Uxue. Nafarroako Unibertsitatea hiri honetan eraikitzeko Karlos II.aren asmoek porrot egin zuten.

dian giro lagungarrikeri zutelako. Larramendi kexu da, bere lana anitz jendeak eskertzen diolako, eta “sólo entre jesuitas no encuentro uno de estos agradecidos”. “Murmuradores jesuitas, contra-rasako du, que por lo común son haraganes, no saben escribir ni aun leer su vasculence, y piensan, y aun dicen entre sús semejantes dentro y fuera, que saben la lengua mejor que el que la inventó”.

Kanonista bat Inazio Kortaberria eta Barrutiakoa izango da, oñatiarra. Fermin Lubian eta Sosko zangotzarrek *Alegaciones en derecho. Crónica o Notum* idatzi zuen, hiru liburukitan. Baina ustegabekoa, alor honetan ere Juan Antonio Llorentekin topo egitea gertatzen da. Karlos IV. ren kleroaren zergari Bizkaia uko egin bait zion, errioxarra izan zen Gobernuaren jarrera oinarritzeko enkargatua: *Discursos histórico-canónicos sobre los beneficios patrimoniales de las iglesias parroquiales del Obispado de Calahorra y la Calzada*, 1789.

Elizako ur bare zaharrak Euskadin ez zituen astinduko, berriz ere, ilustrazio arrazionalista sendo batek, ilustrazio piska batek apurren bat kutsaturiko ebanjelismoak baizik. Diego Lazkanokoa, tolosarra, teologi irakaslea zen frantziskotarren Ordenan. Higanauten atalean aipatu den Sanadonen *Essai*-a itzuli zuen lehenengo, *Ensayo sobre la nobleza de los pueblos bascongados, para que sirva de introducción a la historia general de aquellos pueblos*, 1786 (baina berea balu bezala argitara emana). Iraultza frantsesak beste ideia batzuetara eraman bazuen, laster zigortu zuten, desterruarekin. Gipuzkoan tropa frantsesak sartu orduko hemen ari da berriro, itxuraz haiekin bat egirik. Ihes ere haiekin egin beharko zuen. 1796an *Satisfacción a los cargos que se hacen al presbítero don Diego de Lazcano sobre la conducta que ha tenido mientras las tropas francesas han ocupado parte del Reino de Navarra y la Provincia de Guipúzcoa*, idatzi zuen; 1801ean *Papel en que se demuestra por la razón, que no es de fe que el matrimonio sea un sacramento de la ley evangélica*. Besteak beste, ezkontza zibilarena da “ex-fraille turbador” honek (Mogel) jartzen duen doktrinazko arazo larriena. Berari sinestekotan, jatorrizko ebanjeliora eta “Elizako antzinatera” itzuli besterik ez du nahi. Elizak ez ditu botere zibilaren eginkizunak bereganatu behar: ezkontza kontratu bat da eta kontratuak arautzea Estatuari dagokio, ez Elizari. “El matrimonio, que ha existido desde el origen del mundo... es un contrato civil (...) Esta conven-

ción es tan temporal y profana como la donación de una casa, la venta, la permuta”.

Inkiszioak Lazkanoren bi idazkiak kondenatu zituen, Olano eta Karrera bi apaiz lagunek zuzendu zituzten frantsestuaren okerrak, eta behin-goan baretu ziren berriro ur zaharrak.

Hurrengo mendearan aitzindari Frai Inazio Natibitatekoa ageri da, trinitario bizkaitarra, frantses jainkogabeen aurka gerra santura deitzen zuena: *Oración exhortatoria, y christiana, que en honor de la Religión, de la Patria y del Rey, hace a sus paisanos con motivo de las actuales circunstancias de la guerra contra Francia*, 1794. XIX. mendeko hodeiak hurbiltzen entzuten dira: hirutasun karlista formulaturik dago.

Xokotiarrek ere

Gainza lezotarrak *Historia de la Universidad de Irún-Uranzu*, 1738, idatzi bazuen, idatzi, behingoan eraso zitoen Gamon erreteriarrek alde batetik (*Historia antigua de Rentería*, 1804, eta *Noticias históricas del puerto de Pasaje*), Calatayud hondarribiarrak bestetik. Xokoko historiari puntu minbera jarraitzen zuen.

Nonbait jendearen gogokoa da, halere, lan horixe: Latorrek *Apuntamientos Históricos de la Ciudad de Orduña* idatzi zituen; Kaietano Palaziok *Descripción de la Ciudad de Orduña hecha en 1785; Relación de la gran carestía de pan y miseria pasada el año 1789; Relación de los hechos militares y patrióticos de la Ciudad de Orduña con motivo de la invasión de los franceses a principios de este siglo (XIX)*. J. A. Armona eta Murgak *Apuntaciones histórico-geográficas de la antigüedad, situación y fueros de la ciudad de Orduña*. J. R. Iturrizakoak *Descripción de la N. villa de Lequeitio*. Aita Joakin Hirutasun txit Santukoak *Historia de la ciudad de Tafalla*. F. Ruiz Conejaresek *Historia, memorias y antigüedades de la iglesia de Tudela*. Ordóñez donostiarrak *Descripción del estado de San Sebastián*, Camino Orellak *Historia de San Sebastián*, eta Alegato del *cabildo de las parroquias reunidas de Santa María y San Vicente, de San Sebastián*. Lorenzo R. La Lindekoak *Discursos históricos a favor de las siempre mui nobles y no menos leales Encartaciones, del infanzonazgo del siempre mui noble y mui leal Señorío de Vizcaya*. Pedro Lovianoko, Durangoko agustindarrak, *Historia y milagros del SSmo. Christo de Burgos, con su novena*.

Heraldiko eta genealogisten artean, mutur batetan Elorza dago, bere liburuarekin *Nobiliario del valle de la Valdorba*, xoko apaletoa; bestean Trincado, *Compendio histórico, geográfico y genealógico de los soberanos de Europa*, 1775. Aldazabal *Compendio heráldico* baten egilea da; I. Gil Jazkoa *Nobleza de Navarra* eta *Val de Onselerena*. M. Ozkarizena da *Epítome cronológico de todos los grandes maestros de la Sagrada Religión de San Juan Jerosolimitano que ahora se llama de Malta*, 1766, eta J. A. Fernandezena *Colección diplomática de la sagrada, hospitalaria y militar Orden de San Juan de Jerusalén*, 1798.

Bizkaiko Diputazioak Larramendiri *El imposible vencido* argitaratzeko ehun dukateko laguntza eman ziolako, bizkaitar anonimo batek protesta alxatu zuen, Larramendik Bizkaia zenbait ohore Gipuzkoari ematen omen bait dio: *Reparos históricos que se hacen a la dedicatoria que el P. Larramendi... hizo a la M.N. Provincia de Guipúzcoa del libro titulado "El Imposible Vencido"*, 1726. Larramendik Hitzegiaren hitzaurrean erantzun dio.

Kapitulua honetan ere mundua gutxi aldatu da mende berrian.

Baina xokozaletasun miatzaile ilustratu bat ere apropos egon dela, ez ahazteko, Julio Urkikoako aipatzen duen Mugartegi Adiskidearen eskuizkribua, gogora genezake: *Memorias de todas mis caminatas, andanzas y boberías y de algunos pasajes memorables acaecidos en la gran villa de Marquina desde el año de 1732*.

Unibertsitatearen frakasua

Mendez mende, euskal lurra Unibertsitate bat eraikitzeke asmoek porrot egin dute. XIII. mendean Teobaldo II.a ibili zen Unibertsitatea Tuteran jaso nahia: seguruena Iruñean jaun zen Gotzainarengandik aparte edukitzearen. Teobaldo hilik, Tuterako proiektuak lur jo zuen. XIV. ean Karlos II.ak Uxuen egin nahi izan zuen, hau bait zuen bere egoitza kuttuna: Gaztelarekin gerak xahutu zituen diruak. Azkeneko errege Albretek Iruñean egiteko asmoa izan zuten.

Konkista ondorenean, 1546, 1565, 1576, 1586, 1589, 1590 urteetan, Gorteak zertarako gabe enplegatu ziren behin eta berriro Unibertsitatearen proiektuarekin. Beneditarren Iratxek (1613) eta domingotarren Santiago Eskolak, Iruñean (1630), titulu akademiko unibertsitarioak emateko baimenik izan dute. Oñatiko Unibertsitatea, beti ahula, hain zuzen XVIII. mendean indarberritu nahiko da (1772), hiru probintzien laguntzarekin, baina alferrik. Unibertsitate hau ez zen denbora berriek eskatzen zutena.

"Bide berriak urratzeko eta zabaltzeko", Bergarako Mintegia etorri zen, "irakastegi berria, jakite 'berriaren' (berria bait zen oraindik gurean) bizileku izan zedin eta teknikaren bitartez Probintzia hauen ekonomia falta zuen gidaritzan har zezan" (K. Mitxelena).

Zientziak eskolan: Bergara

Eskoletan historia ez zen ikasten, klasiko greko-latinoen estudioak berez eman zezakeena besterik. Aita Isla izan omen zen, Iruñean hain zuzen, Duchesneren Espainiako historia itzuli eta eskoletarako lehenengo testua prestatu zuena. XVIII. mendean hasi zen, geografiarako, mapak erabiltzea: 1767an halako hamasei zituen Bergarako jesuiten eskolak.

Geometria, dakidalarik, agertu den lehenengo testua, ez da eskolarik begira ondu: Xabier Inazio Etxebarriaren *Geometría Práctica neces-*

ria a los Peritos Agrimensores y su Examen, 1758. Oiarzabal jesuitak berehala prestatu zuen eskoletarako geometria bat: Oñatiko konbentuko sukaldari hau Mantuako Unibertsitatean geometria irakastera iritsi zen, irazpenaren indoren. Aizpuruak matematika textu bat prestatu zuen; hau ere Italian irakasle unibertsitari izango zen. Aipatu dugu Zubiaur apaizaren Aritmetika. Hauek izan daitezke zientzietan Euskal Herrian egin diren aurreneko testuak.

Historia Naturala deritzon E. Terreros eta Pando truzioztarra gailentzen da, *Diccionario de Artes y Ciencias*, 1752, idatzi zuena eta, batez ere, Plucherren *Espéctaculo de la Naturaleza* itzuli, hamazazpi liburukitan. Haren ausardia bat bezala kontatzen zaigu, Terrerosek bere irakaskuntzan Galileoren teoriak irakasten omen zituela, Inkisizioari buru eginez. Baina Galileo ehun urte eta piko lehenagokoa da. Ikusten da Espainiako Unibertsitateetako giroa, Feijóok salatu zuen bezala.

Dena dela, beste donostiar bat, Cadizen, Jose Santiago Las Casaskoa, ikerketa astronomikoak bere kontura egiten zebilen oraindik, heliozentrismoaren aurka: *Relox universal de péndola, y en él nueva idea de la estructura del Universo. Se declara la colocación del globo terráqueo, y su movimiento de oscilación en el centro del Universo: y el movimiento del sol alrededor del Globo en círculo perfecto, sin declinación*. Gauaren eta egunaren arrazoi matematikoa ematen zuen donostiarrak.

"El primero que en Vizcaya introdujo la idea y cultivo de estudios naturalistas, fue el irlandés don Guillermo Bowles, cuya llegada al Señorío no pudo verificarse hasta fines de 1762 o principios del 63 (...) Después de ella es cuando vinieron los estudios botánicos del ilustrado médico tolosarra, D. Manuel Bernardino de Aranguren, que en la fauna guipuzcoana ordenó y clasificó 187 especies de plantas, y los del reputadísimo farmacéutico pamplonés D. Gregorio de Echeandia (...); o las del también farmacéutico de Elciego, D. Francisco Javier de Areizaga, que comisionado... para explorar diferentes puntos de La Rioja, Cameros, Alava y Vizcaya, consiguió los resultados de sus excursiones en lo que llamó *Itinerario Botánico*" (Malaxechevarria).

Ikus daitekeenez, XVIII. mendean bigarren partean hasten da zientzien zaletasuna indar hartzen. Garai honetan, Gortean eta aristokrazian modan jartzten da bakoitzak bere biblioteka inguratzea, lore eta landare-jardintxoak landatzea, animaliatxoak biltzea, gabinetetxo experimentalak edukitzea: "un barómetro, un termómetro, un telescopio, un microscopio, una máquina neumática, otra eléctrica, y por añadidura, otra óptica, sin omitir un par de prismas y dos convexos ustorios de *bueno* y recogido *fuoco*", idatziko du Aita Islak burlatu nahiez. "Y después que se me vengan a echar piernas todos los peripatéticos del mundo".

Euskal Herrian mende erdi aldera sortzen dira tertulia eruditoak; astelehenetan, Santibañezek Muziberen gorazarrean dioskunez, matematikaz solas egiteko; asteartean fisikaz; asteazketan historiaz; ostegunetan eta igandeetan musikan iharduteko; ostiraletan geografiaz eta bidai informeez; larunbatetan arteaz eta literaturaz.

Hori zen giroa, alde batetik, baina, bestetik, ezjakintasun arruntena eta kontserbakorria hertsiena. Errezelo askoren artean hasiko dira Euskal Herriaren Adiskideak irakaskuntza sistema iraultzen, zientziak nagusiaraziz. Aurreneko, lehen mailako eskolak sortu dituzte, Bilbon, Gasteizen eta Bergaran. Horietan irakatsi behar ziren, lehen

letrak eta dotrina, gaztelania, euskara (9. artikulua), gehi matematika eta marraztea (eskolan euskara "ikasteko" lehenengo proiektu soziala hau genuke, higanautak aparte behintzat). Marrazki-eskolak sortu ziren hurrengo, hiri beretan.

Baina berritasun urrats handia Eskola Abertzalea edo Mintegia Bergaran sortzea izango da (1766), jesuiten eskola ohian: "Real Seminario Patriótico Bascongado", "Real Seminario de Nobles", etab., izen desberdinak eramango ditu.

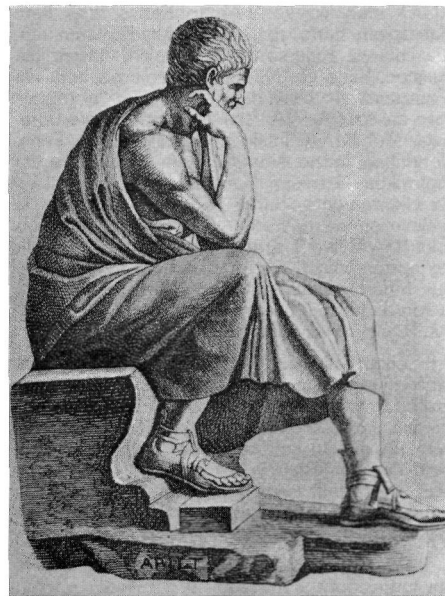
Eskola honek ikasketen kontzeptu berri bati erantzuten zion, eta proiektu zehatz bati.

Asmoa, eskolaren bitartez gizartea eraberritzea zen, ekonomia bereziki. Eskolaren proiektua, sortzaileen aitortzen arabera, ordura arteko eskola moldeetatik aldentzen zen "en que a más de facilitar las nociones generales de buena educación comunes a todos aquellos, debe ser un taller adecuado a formar sugetos hábiles para las carreras y profesiones de inmediata utilidad al Estado".

Ikasgaiak, horretarako, trivioaz eta gramatika latinoa eta gaztelauaz gainera, izango ziren, frantsesa (gero ingeleza), aritmetika, algebra, geometria, historia eta geografia, musika, dantza, esgrima eta, batez ere, "Chimia, Mineralogia y Metalurgia, asuntos de la mayor importancia para una Monarquía rica en minerales y metales" ("los primeros estudios de Química y Metalurgia profesados en España", L. Silván).

Eskolan metodo positibo eta experimental berriak erabiliko ziren. "En lugar de cosas aprendemos palabras", kritikatzan zuen Proustek natur zientzien irakaskuntza aristoteliko, klasikoa. Eta Mintegiko metodoa zilegiztatuz: "nos informan mejor la vista y el tacto que los silogismos y sistemas".

Ikasketen kontzeptu egiaz iraultzaile bat. Irakaslerik hoberenak bildu ziren proiektu honetarako: Proust kimikari eta Chavaneau fisikari frantsesak, Thunborg metalurgilari suediarra, Duboix musika eta dantzarako, etab. Laborategi bat ere ezarri zen eskola ondoan, Zabala etxetorrean, Thunborgen eritzi Uppsala eta Estokolmokoak baino lau bider hobeto hornitua omen bait zegoen. Hitz batetan, ez zen mendietan erreparratu, eskola eredu bat egiteko.

Aristotele Estagirako (384-322 K.a.).

Ikas eta ikerketekiko jarrera honek, Aita Islarekin ezezik, nahitaez topo egin behar zuen buruzburu aristotelismo ofizialarekin. "Desde el principio del s. XVII —idatzi du B. Russellek— casi todo adelanto intelectual importante tenía que comenzar con un ataque a una doctrina de Aristóteles" (eta: "su autoridad se hizo tan indiscutible como la de la Iglesia"). Ongi ikusten da burruka hori Peñafloredaren *Los aldeanos críticos o cartas críticas sobre lo que se verá*, 1758, liburuaren eskaintza sarkastikoan, "al vetustísimo, calvísimo, arrugadísimo, tremulísimo, carcuésísimo, carriqueísmo, gongosisimo y evaporadísimo señor, el señor don Aristóteles de Estagira, príncipe de los Peripatos, margrave de Antiperistasis, duque de las Formas substanciales, conde de Antipatías, marqués de Accidentes".

Ez gara eskolaren lorpen teknikoetan (Proust, Elhuyar, etab.), ez sozialetan (fama, etab.) geratuko: guzti hori xeheki azalduta dauka L. Silvánek. Hemen seinaltatzea tokatzen dena, zera da: proiektu honetan pentsamolde guztiz berri bat isladatu dela, pentsamolde ilustratua: zer jakin, zer egin, zer itxaron dezakeen, gizonari arrazoime-nak erantzun beharko diona, zientziak erlijioarekin muturka elkar joz. XVIII. mendea ezaguarazten duen pentsamolde horren lekukorik argienak, edo ezagunenak, Euskal Herrian, "Azkoitiko Zaldunxoak" izan dira.

1794ean Konbentzioko tropa frantsesek Bergarako Eskola desegin zuten. Aro berri baten hasiera izango da Euskal Herriaren historian.

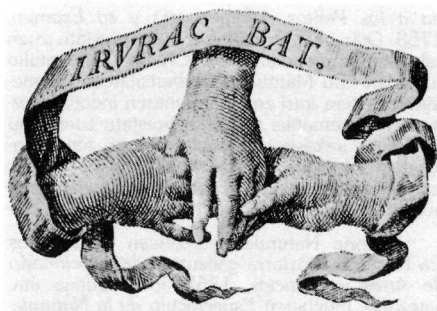
"Real Sociedad Bascongada de Amigos del País"

Elkarte hau, 1748an jadanik hasitako tertulia eruditoak instituzionalduz, eratu da.

1763an Gipuzkoako Juntari proiektu bat aurkeztu zion Konde Peñafloredakoak, zenbait lagun zaldunek ere sinatua, zeritzona *Plan de una sociedad económica o Academia de Agricultura, Ciencias y Artes útiles y Comercio adaptado a las circunstancias y Economía particular de la M.N. y M.L. Provincia de Guipuzcoa*. 1764eko Juntan proiektuari oneritzi zitzaion, eta urte horretan bertan elkarte lanean hasi zen, karguen izendapenez, etab., lehenengo Batzar Orokorra 1765eko otsailean Bergaran eginez, estatutuak erabakitzeko. 1768an Karlos III.ak bere babespean hartu zuen, Erret Akademiarren titulu emanek. Kide sortzaileen artean, Gasteiz eta Biasteri, Bilbo eta Markina, Salamanka bera eta Cadizkoak ere bazeuden, baina egiaz "el triunvirato de Azcoitia" (A. Isla) zen sortzaile eta buruzagi: Munibe eta Idiakenez aurrenik, Konde Peñafloredakoak; Inazio Altunakoa; eta Joakin Egia eta Agirrekoa, Narrosko Markesa. Honela definitzen da elkartearen helburua: "Cultivar el gusto y la inclinación de la nación Bascongada hacia las Ciencias, Bellas Letras y Artes, corregir y pulir las costumbres, desterrar el ocio, la ignorancia y sus funestas consecuencias y estrechar más la unión de las tres provincias bascongadas de Alava, Bizcaya y Guipúzcoa".

Elkarteak bazituen kide nafarrak, lehen-lehenengo momentutik, baina hiru probintzietan erdiratzen zen. Estatutuetako 38. artikulua ere honela dio: "La divisa, y el sello de la Sociedad será un escudo con tres manos unidas en símbolo de la amistad y unión de las tres Provincias, y enlazadas con una cinta, en cuya parte pendiente hacia el centro se leerá este Mote Bascongado: *Irurac bat*".

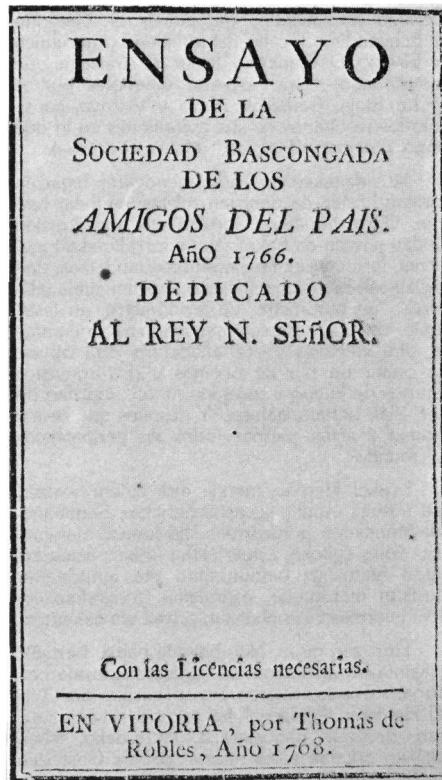
Asmo eraberritzaile batek elkartzten zituen, "ni innovadora a ultranza, ni dominada por un clasicismo inmovilista" (L. Silván). Elkarte lau

Euskal Herriko Adiskideen anagrama

batzordetan antolatzen zen (1. Nekazaritza, 2. Arteak eta Zientzia baliagarriak, 3. Industria eta Merkatalgoa, 4. Politika eta Letra Ederrak), eta hiru barrutitan (hiru probintziekin berdinak), gero barrutiok eskualde eta subeskualdetan banatuz, bakoitza bere egin eta ikerkizun propioekin. Elkarteak kideen obligazioa zen zientziak eta ikerketak lantzea. "Para mejorar la economía regional, comprar simiente de lino en Riga, mantuvieron una fábrica de cuchillos, ofrecieron mil reales al que escribiera una memoria sobre el mejor fuelle de fragua y fundaron una biblioteca de libros extranjeros y nacionales de carácter práctico, en Vergara... En 1768, la Sociedad publicó una colección de las memorias que habían sido presentadas en sus reuniones; en ellas se encontraban sugerencias útiles tocantes a la agricultura, al comercio y a la industria" (R. Herr). Baina arretarik handiena eskolari, hezkuntzari ematen zitzaion. Horretan ikusi beharko da elkartearen emaitzarik bikainena ere, Bergarako Mintegian bereziki.

Euskal Herriaren Adiskideok, Espainian eta Ameriketara, Europako beste zenbait Estatutan

ere, ia mila eta bostehun kide izatera iritsiko dira. Erdiunea eta bihotza beti Bergaran gertatuko da, halere, eta elkartearen suzutatzaile handia, nahiz bera 1785ean hil, Konde Peñafloredakoak izango da: "vio claramente que era preciso actualizar la cultura de nuestro país, aportando para ello las nuevas orientaciones del pensamiento y de la promoción científica, apartándole —y en especial a los intelectuales, a las minorías dirigidas y a los grupos activos del mismo— de la senda rutinaria e inoperante de la Escolástica" (L. Silván).

Egia, Markes Narroskoa, Elkartearen idazkari betirakoa izan zen. Ikasketak Frantziara zuzentzen, Peñafloreda bezala, Fisika eta Kimikazalea. Metastasioaren *La clemenza di Tito* itzuli zuen, Zaldunxoek joera erakutsiz garai guzti italoaustriar melodramatikora. Ezaguna da Peñafloredaren musika eta opera-zaletasuna gustu joera berean.

Adiskideen fenomeno aski ugari eta zabaldua, sozialki onartuak, erakusten duenez, kontserbatorriaren eta superstitzioaren ondoan, Euskal Herrian bazen jenderik eta bazen izpiriturik, Ilustrazioari franko irekia, tradizioari uko egin gabe. Sarrailek Peñafloredaren 1765eko hitzok aipatzen ditu, Elkartearen fundaziokoak, izpiritu haren agergerri eta bilduma: "Amigos míos, amad vuestro patrio suelo, amad vuestra reciproca gloria, amad al Hombre, y en fin mostraos dignos amigos del País y dignos amigos de la Humanidad".

R.S. Bascongada-ren antzera beste asko sortu dira gero Espainia guztian. Nafarrak izan ziren ikasbidea jarraitu eta beren Elkarte sortzeko baimena eskatu zuten lehenak, "La Real Sociedad Económica Tudelana de los Amigos del País".

Rousseuren adiskide bat

Nahiz bera ez Adiskideetakoa izan (1762an hil bait zen), Manuel Inazio Altuna eta Portuk aipamen bat merezi du hemen, besterik ez bada haren adiskidetasunagatik Rousseurekin eta honek bere *Aitorikizunetan* utzi dion gorazarreagatik (*Deuxième Partie, Livre Septième*). Pasarte luzea izan arren, merezi du bere luzeera guztian irakurtzeki; zenbait xehetasunetan behintzat, pertsonaia bakarti batena baino, garai hartako hainbat euskotar ilustraturen deskribapena izan bait daiteke, zalanza gabe.

"J'avais fait connaissance à Venise avec un Bisciaïen, ami de mon ami de Carrio, et digne de l'être de tout homme de bien. Cet aimable jeune homme, né pour tous les talents et pour toutes les vertus, venait de faire le tour de l'Italie pour prendre le goût des beaux-arts; et, n'imaginant rien de plus à acquérir, il voulait s'en retourner en droiture dans sa patrie. Je lui dis que les arts n'étaient que le délassement d'un génie comme le sien, fait pour cultiver les sciences; et je lui conseillai, pour en prendre le goût, un voyage et six mois de séjour à Paris. Il me crut et fut à Paris. Il y était et m'attendait quand j'y arrivai. Son logement était trop grand pour lui, il m'en offrit la moitié: je l'acceptai. Je le trouvai dans la ferveur des hautes connaissances. Rien n'était au dessus de sa portée; il devrait et digérait tout avec une prodigieuse rapidité. Comme il me remercia d'avoir procuré cet aliment à son esprit, que le besoin de savoir tourmentait sans qu'il s'en doutât lui-même! quels trésors de lumières et de vertus je trouvai dans cette âme forte! Je sentis que c'était l'ami qu'il me fallait: nous devinmes intimes. Nos goûts n'étaient pas les mêmes; nous disputions toujours. Tous deux opiniâtres, nous n'étions jamais d'accord sur rien. Avec cela nous

J. J. Rousseau (1712-1778).

ne pouvions nous quitter; et, tout en nous contrariant sans cesse, aucun des deux n'eût voulu que l'autre fût autrement.

Ignatio Emanuel de Altona était un de ces hommes rares que l'Espagne seule produit, et dont elle produit trop peu pour sa gloire. Il n'avait pas ces violentes passions nationales communes dans son pays. L'idée de la vengeance ne pouvait pas plus entrer dans son esprit que le désir dans son cœur. Il était trop fier pour être vindicatif, et je lui ai souvent ouï dire avec beaucoup de sang-froid qu'un mortel ne pouvait pas offenser son âme. Il était galant sans être tendre. Il jouait avec les femmes comme avec de jolis enfants. Il se plaisait avec les maîtresses de ses amis; mais je ne lui en ai jamais vu aucune, ni aucun désir d'en avoir. Les flammes de la vertu dont son cœur était dévoré ne permirent jamais à celles de ses sens de naître. Après ses voyages, il s'est marié; il est mort jeune; il a laissé des enfants, et je suis persuadé, comme de mon existence, que sa femme est la première et la seule qui lui ait fait connaître les plaisirs de l'amour. A l'extérieur, il était dévot comme un Espagnol, mais en dedans c'était la piété d'un ange. Hors moi, je n'ai vu que lui seul de tolérant depuis que j'existe. Il ne s'est jamais informé d'aucun homme comment il pensait en matière de religion. Que son ami fût juif, protestant, turc, bigot, athée, peu lui importait, pourvu qu'il fût honnête homme. Obstiné, têtu pour des opinions indifférentes, dès qu'il s'agissait de religion, même de morale, il se recueillait, se taisait, ou disait simplement: "Je ne suis chargé que de moi". Il est incroyable qu'on puisse associer autant d'élevation d'âme avec un esprit de détail porté jusqu'à la minutie. Il partageait et fixait d'avance l'emploi de sa journée par heures, quarts d'heure et minutes, et suivait cette distribution avec un tel scrupule, que, si l'heure eût sonné tandis qu'il lisait sa phrase, il eût fermé le livre sans achever. De toutes ces mesures de temps ainsi rompues, il y en avait pour telle étude, il y en avait pour telle autre; et il y en avait pour la réflexion, pour la conversation, pour l'office, pour Locke, pour le Rosaire, pour les visites, pour la musique, pour la peinture; et il n'y avait ni plaisir, ni tentation, ni complaisance qui pût intervertir cet ordre. Un devoir à remplir seul l'aurait pu. Quand il me faisait la liste de ses distributions, afin que je m'y conformasse, je commençais par rire et je finissais par pleurer d'admiration. Jamais il ne gênait personne, ni ne supportait la gêne; il brusquait les gens qui, par politesse, voulaient le gêner. Il était emporté sans être boudeur. Je l'ai vu souvent en colère, mais je ne l'ai jamais vu fâché.

Rien n'était si gai que son humeur: il entendait raillerie et il aimait à railler. Il y brillait même, et il avait le talent de l'épigramme. Quand on l'animait, il était bruyant et tapageur en paroles, sa voix s'entendait de loin. Mais, tandis qu'il criait, on le voyait sourire, et tout à travers ses emportements, il lui venait quelque mot plaisant qui faisait éclater tout le monde. Il n'avait pas plus le teint espagnol que le flegme. Il avait la peau blanche, les joues colorées, les cheveux d'un châtain presque blond. Il était grand et bien fait. Son corps fut formé pour loger son âme.

Ce sage de cœur ainsi que de tête se connaissait en hommes et fut mon ami. C'est toute ma réponse à quiconque ne l'est pas. Nous nous liâmes si bien, que nous fîmes le projet de passer nos jours ensemble. Je devais, dans quelques années, aller à Ascoytia pour vivre avec lui dans sa terre. Toutes les parties de ce projet furent arrangées entre nous la veille de son départ. Il n'y manqua que ce qui ne dépend pas des hommes dans les projets les mieux concertés. Les événements postérieurs, mes désastres, son mariage, sa mort enfin, nous ont séparés pour toujours.

Zenbait argitalpen ilustratu

XVII. mendearen azkenetako eta XVIII.eko nafarrak aipatzu hasi beharko genuke atal hau (Goienetxetarrak, etab.). Caro Baroja aztertu du XVIII. mendeko Nafarroaren ordua.

"Física y Economía: he aquí, dio Caro Barojak, las dos ciencias que en el siglo XVIII preocupan de modo primordial, que son como las dos avanzadas del espíritu". Ikusi dugu Euskal Herriaren Adiskideen fisika-zaletasuna. Ekonomiarren arloan, aldiz, obligaziozkoa dirudi Jeronimo Ustarizkoaz hasia (1670-1732), Feijook, Voltairek, Townsendek begirunez aipatua, Espainian, Frantzian, Ingalaterran; Filipe V. ren ministraria eta *Teórica y práctica de comercio y de marina* ren autorea (1724), sistema ekonomikoaren lehenengo azalpena Espainietan; "un crítico práctico de la Economía", "un colbertiano" (Caro Baroja).

Nafarraren ondoren, Arrikibar (1714-1779) bizkaitarra eta Foronda (1751-1821) arabarra nabarmentzen dira, biak Adiskideak. Bizkaitarrak Ch. Davenant itzuli zuen, eta bere kabuz idatzi, *Recreación Política. Reflexiones sobre el Amigo de los hombres en su tratado de población considerado con respecto a nuestros intereses*, 1779, bi liburukitan; *Beneficio de tierras incultas. Labor del Ganado Vacuno*, etab. Fisiokraten kontrarioa zen, industriaren eta merkataritzaren beharra defendatuz, nekazalgoak irtenbiderik izateko ere.

Balendin Foronda, Bergaran ekonomia politikoaren irakaslea, kontsula Estatu Batuetan, Frantzian bizitzeko geratua, ilustratu espainoletarik radikalenetakoa izan zen. Itzultzailea, Bielefeld (*Instituciones políticas*, 1781), Buffon (*Aritmética moral*, 1794), Condillac (*Lógica*, 1794), Condorcet (*Riqueza de las naciones*), Rousseau (*El contrato social*), eta beste hainbatena: ikusten da nora jotzen zuen. Autorea, *Cartas escritas por M. de Fer*, 1783, *Miscelánea*, 1787, *Cartas sobre materias político-económicas*, 1788-1789, *Cartas sobre la policía*, 1801, eta hainbat gehiagorena. Antifisiokrata zen, baina baita antimerkantilista ere; Smithen librekanbismoari atxeki zitzaion. "La humanidad" izen esanahitsuko egunkari bat sortzeko bere ahaleaginek huts egin zituen.

Beste bi ekonomista, biak bizkaitarrak, merkatalgoa indartzearen aldekoak, Madriren ihardun dira gehienbat. J. A. de los Herosek idatzi ditu *Discurso sobre el comercio, las utilidades, beneficios y opulencias*, 1775, eta *Representación al Rey nuestro señor sobre el comercio*

clandestino en América, y su remedio, 1790. A. de la Quadra *Discurso sobre lo objetos principales de las tres clases de artes y oficios, de industria y de agricultura*, 1775; eta urte berekoak, *Memoria sobre las escuelas patrióticas de maquinaria práctica, eta Memoria sobre que se dé ocupación a las mugeres, que se suponen ociosas en Madrid*. Euskal Herriaren Adiskideen antzera Madriren sortutako Elkarte Ekonomikoaren kideak ziren biak.

Ezinezkoa litzateke XVIII. mendeko hainbat beritasun eta berritzaile tekniko aipatzea (Etxeberri, Gilisasti, etab.). Aipa ditzagun, alabainan (Adiskideak izan ala ez, nahaski orain arte bezala): San Martin eta Burgoa ondarrutar apaiz Adiskidearen *El labrador vascongado o antiguo labrador español. Demostración de las mejoras de que es susceptible la Agricultura en las Provincias Vascongadas y de las grandes ventajas que se podrían lograr en todo el Reino observando las Reglas de la antigua Labranza*, 1791. Villarreal Berrizkoaren *Máquinas hidráulicas de molinos y ferrierías y gobierno de los árboles y montes de Vizcaya*; Joan Inazio Mogelen *Disertación física-médica-anatómica*; Odriozolaren *Memoria sobre la fabricación de las piedras de chispa, eta Tratado completo de matemáticas*; Arizabaletaren *Arte y uso de la Arquitectura*, eta E. Llaguno Amiriolaren *Noticia de los Arquitectos y de la Arquitectura en España* (Justiziako Ministriari arabar hau Racineren itzultzailea ere bada); Manuel Agirrekoaren *Indagación o reflexiones sobre geografía*; Prestamero eta Sodupeiren *Opúsculos sobre la historia y geografía de Alava*, eta Adiskideen beste hainbat txosten eta memoria edo erreseina zientifiko.

Itsasoak eta itsasoko lanek aipatze autore enplegatu dute: Archer bilbotarra (*Lecciones náuticas*, 1756), Etxebelar lekeitiarra (*Instrucción exacta y útil de las derrotas y navegaciones que se ejecutan en todos tiempos en la América septentrional*, 1753), Jakue Garra Salagoitikoak, apaiz heletarra (*Éléments de la science du navigation*, 1780), B. Elissagaraikoa, armandariztarra (*Théorie de la manoeuvre des vaisseaux*, 1789), Respaldiza frantziskotarra (*Tratado de Náutica y pilotaje*, 1773; *Memoria sobre el método para labrar y colocar en sus respectivos sitios todas las piezas correspondientes al Cepotequi*, 1775). Gastañetaren *Proporciones de las medidas más esemplicadas... para la Fábrica de Navios, y Fragatas de Guerra*, 1720. Santiago Zuloagaren *Cartilla marítima, para que el curioso pueda instruirse en los nombres de los palos, y vergas: uso y método, que están colocados; las jarcias y cabos de labor de un navio, con la obligación del oficial de mar. Voces con que se manejan los marineros en sus faenas: y nombres de las partes, y ligazones más principales de un navio*, 1765; *Tratado instructivo, y práctico de maniobras, para el uso de los caballeros guardas-marinas*, 1766. Mazarredo eta Salazar Adiskideak idatzi zituen *Colección de tablas para los usos más necesarios de la navegación*, 1779, eta, *Lecciones de navegación*, 1798.

Euskal Herriaren Adiskideak eta Medikuntza I. M. Barriolak ikertu du. Haien zerikusirik gabe, aipa dezagun Erroman Zabala medikua, Zornotzakoa: idatzi ditu *Opuscula Medica*, 1791; *Lettera Americana sul sistema de medicare Browniano*, 1802, eta *Instrucción al pueblo acerca de la salud* (argitaratu gabe geratua, dirudienez), hiru liburukitan. Caracasko Konpainiako mediku Lardizabalek bi obra idatzi zituen: *Consideraciones sobre las enfermedades de los navegantes*, eta *Memoria sobre las utilidades del chocolate para precaver las incomodidades que resultan de las aguas minerales*. Txokolatetik mende honetako

autore gehiago ere interesatu du, alderdi desberdinetatik.

Zientzietatik landa, pentsamendu ilustratuaren adierazpen literarioan Samaniego destakatu da (*Fábulas morales*, 1782). Polemika sonatuak erabili zituen Iriarte alegilar kanariarrekin. Okerragoak, Inkisizioarekin izango zituen istiluak.

Azterketa osoago batetan Adiskideen beste publikazioak ere begiratu beharko liraterke, nahiz autoreak ez eskotarrak izan. Interesgarria izango litzateke mende honetan Euskadiko inprimategietatik atera den guztiaren azterketa ere.

Zuzenbidea eta historia

XVIII. mendea Austria Etxearen lekuan Borbon dinastia sartuz hasten da; eta errege berriaren aitortzarekin, "mi deseo de reducir todos mis Reynos de España a la uniformidad de unas mismas leyes, usos, costumbres y tribunales, gobernándose igualmente todos por las leyes de Castilla tan loables y plausibles en todo el Universo". Euskal herrialdeek beren Foru-berezitasuna salbatu ahal izango dute oraingoz, baina "la trayectoria de este tiempo pudiera resumirse en la repetición hasta la monotonía de una actitud agresiva de la realza, ya confundida con un poder central ajeno al Señorío, y de una actitud defensiva de los vizcaínos" (E. de Tejada). "La ofensiva sistemática y tenaz de que es objeto el uso o pase foral, crean un clima de defensa que se refleja en la producción histórica" (Mañarićúa).

Eraso sistematiatuan aurrez aurre, hots, Monarkiaren pentsamendu unitario eta uniformistaren aitzinean, euskal jendeak ez du beste ideologiarik, aurreko mendeetan landutako alde batetik Foruzalea eta bestetik Monarkiaren debioziozkoa baino, egoera berrian bikoitza eta barnekontraesanezkoa gertatu beharko duena. Mende zaila. Euskal Herriko ideologia nagusiaren bi oinarri tradizionalak banatu eta elkarren etsai bihurtzen dira: Foruzaletasuna eta Monarkiarekiko atxekitasun itsua. "No hay dificultad, que no se allane a el justo imperio de la obediencia" (Erregeari), esango du Gastañetak 1721ean. Deboziozko jarraerari erlijioso bat dago erregearen aurrean. Eta Landazurik berak "la subordinación... que tiene todo guipuzcoano a la potestad regia y sus mandatos" ohoratuko du. XVI. eta XVII. mendeetako jarrerak dira. Denborak aldatuak ziren, ordea.

Ez dagokigu hemen, Foruen agresioak eta pusketak erortze mendeen zehar jarraitze. Hauxe bakarrik seinalatu nahi genuke: filosofia eta politika berriaren aldean, historialariak eta juristak XVI. eta XVII. mendeen mailan geratu direla Euskal Herrian, tradizio zaharri itsatsirik. Historialariok ez dute ilustraziorik ezagutu, nahitaez Euskal Herriaren defentsa desfasatu bat egingo dute (ilustratuak apenas arduratu direla, gehitu beharko da, zentralismoaren erasoaren pean desegiten ari zen sistema foralaz: hasita daukagu XIX. mendea).

Juristak

Errege borbondarra Madrileria Gipuzkoan barrena etorri zelarik, F. Agirrekoak eman zuen bidaia haren berri. *Relación del tránsito del señor Felipe Quinto Rey de España por el mes de enero del año 1701, por los términos de la M.N. y M.L. Provincia de Guipúzcoa*, morroin izpirrituz eta lausenguz kargatua.

1702an, Foruak zinegiterakoan, sortu ziren lehenengo gorabeherak: Koroari gaitzi ez zitzaizkien neurrian bakamik zegoen prest erregea Foruak zinegiteko. Gipuzkoak, Foruak ziren bezalaxe eta bere horretan zinegitea eskatzen zuen. Probintziaren defentsan Aita Henaori deitu zitzaion,

baita honek *Defensa histórica de Guipúzcoa*, 1702, idatzi etc. Aurrerantzean hainbat aldiz erabili beharko ditu Probintziak abokatuak, jeneralean ez bait dira eskotarrak izango: alde bat utziko ditugu hemen.

Bestelako aitzakiarik ere sortzen zen Probintzian aurka. San Felipeko Markesak 1719ko gerran ez aski leial jokatu izana leporatzen bait zion Gipuzkoari, D. Agirrekoak erantzun zion, paratuz *Guipúzcoa defendida de los insultos de una audaz ignorancia*, 1751.

Anekdotak alde batera utzita, Foruen abokaturik handiena, mende honetan, Don Pedro Fontexa Salazarkoa izan da, Bizkaiko arabarra. Haren *Escudo de la más constante fee, y lealtad de Vizcaya*, Bizkaiko Diputazioaren enkarguz, baina isilpean argitaratu zen, autorearen izena ere ezkutatuaz, argitalpena galeraziko eta idazlea zigortuko zukeen zentsuraren beldurrez. Inprimatzailerak irtingo zuen gero zigortuena. Zentsurak buruhauste gogorrik sortuko die euskaldunei, defendatu behar izango dutenean.

Bizkaiaren defentsa sistematiako honetako eskemak eta ideiak tradizionalak eta ezagunak dira: euskaldunen jatorrizko monoteismoa, gurutzearen kultura, kristautze goiztarra, fede beti garbia; kantabrismoa, etab. "que Vizcaya nunca perdió la nativa libertad y Fueros", inork azpiratu ez dituelako, euskararen iraupenak erakusten duenez, etab. etab. Behin berriro historiak eta zuzenbideak bat egiten dute: "Fontecha y Salazar no es historiador y confunde en ocasiones el argumento del jurista con la prueba del historiador" (Mañarićúa). Jurista Foruzale txikiagoa J. Amikolako izan da, Bizkaian.

Simon Andakoa, Domingo Inazio Egañakoa eta Manuel Lardizabalgoa, ordea, jurista handiak izan dira, baina Euskal Herriatik eta Foruen borrokatik urrun ibili direnak. Lardizabalgoak merzi du aipamen bat ilustratu gisa: *Discurso sobre las penas, contraído a las leyes criminales de España para facilitar su reforma*, 1782, argitaratu zuen, heriotze zigorra arbuaituz, etab. Tlaxcalan jaio omen zen, nolana ere.

Historialariak

XVI. eta XVII. mendeetako ideologia foral harroa, konstrukzio historiko fantastiko batzuen gainean zegoen oinarritua. XVIII. mendeko historialariak, azterketa metodo historiko arrazionalago eta zorrotzagoz, hain zuzen fantasia haiek birrinduz, eskotarren identitate politikoa erdi-erdiak harrapatu dute.

Florezek *España Sagrada*-n euskaldunen kantabrisismoaren tesia hankaz gora botatu zuen. J. H. Ozaeta eta Gallaitzegikoa atera zen aberriaren ohorea zaintzera: *La Cantabria vindicada, y demostrada según la extensión que tuvo en diferentes tiempos*, 1779. Ozaetari Riscok erantzun dio (1779), Riscori Landazuri arabarrak, zentsuraren erantzunik ezin inprimatuko zen idazki batetan.

Ekaitez aurreko zartadak ziren. Erasoa handiari Historiako Erret Akademiarik ekingo zion, M. de Manuel Rodríguez, V. González Arnao eta J. A. Llorentekin. Bizkaiaren aldeko borroka, erasotzaileen eta zentsuraren kontra batera, Frai Domingo Leringoak (*Noticias histórico-críticas o disertación apologética a favor de los Fueros e independencia del M.N. y M.L. Señorío de Vizcaya*), eta Aranguren Sobradok, eramago dute (*Demostración del sentido verdadero de las autoridades de que se vale el doctor don Juan Antonio de Llorente*). Gero Novia Salcedokoak, etab., honek denak XIX. mendearen sarraraziko bait ginduzke.

Gera gaitzean, bada, Landazurirekin, Arabako historialari handia, eta Iturrizarekin, Bizkaikoa. Iturrizak, *Historia de Vizcaya*, 1785, eta bere beste lanekin, artxibo bilketa lan izugarria burutu du. Pentsamenduaren aldetik, ordea, guztiz tradizionala eta mito zahar guztiei atxekia da. "No es documentación lo que le falta... sino espíritu crítico" (Mañarićúa). Berdintsu epaitu behar arabarra ere. Landazuriren obratik, *Historia del ilustre País Vascongado*, Bizkaiko parte galduta egin da, hori ere zentsuraren erantzunik ezin izan bait zen publikatu (1780). Geratu diren Arabako eta Gipuzkoako historiak, Landazurien beste lanak orobat, filosofia tradizionalaren eskematan eginak daude, datu bilketa zehatz handiz, ordea: ikustea dago ematen duen Arabako eskolen informazioa, herriz-herriz.

Historialari apalago bat, bizkaitar ilustratua, baina Foruzalea, Jose A. Ibañez de la Rentería da. Alegi literarioak eta aparte (interesgarriak, Euskal Herrian sortzen ari den Gortearen eta absolutismoaren kritika ezagutzeko), idatzi zuen *Manifiesto histórico de los servicios que ha hecho el M.N. y M.L. Señorío de Vizcaya en la última guerra con la Francia*, 1798. Gipuzkoako Juntei aurkezturiko Manuel V. Etxeberrikoaren *Tratado Histórico de la Provincia de Guipúzcoa* bat ere aipatzen du F. Arocenak.

Inondik ere jende honentzat Euskal Herriaren nortasunak, libertateak, bere antzinako mitoekin bat egiten zuen (geroagoko beste batzuentzat Foruekin egingo du; eta geroago oraindik, monismo radikal beti berdinez, arrazarekin: gure historiaren errepikak). Euskal Herria defendatzeko mito haiek defendatu beharrean aurkitu dira, beraz. Anakronismo bat, XVIII. mendean. Nafarroan Elizondo jesuitak Alesonen lana jarraitu du, 1732an *Compendio de los cinco tomos de los Annales de Navarra* publikatuz.

Euskararen apologistak politikoa

Garibayek jadanik erantzun zion Beuter valençiarri, honek euskara "composición de diversos lenguajes" bat zela, esaten bait zuen. Garibayrentzat, bistan da, "pura y perfecta" de gure mintzaira, Pozakoarentzat "sustancial y filosófica" den moduan. XVI. mendeko da Lizentziatu Pozakoaren *Antigua lengua de las Españas*.

Esan daiteke, XVI-XVIII mendeetan jurista edo historigile bezala aipatu diren guztiak izan direla apologistak: Alonsotegi, Zaldibia, Etxabe, Isasti, Zabaleta, Iñurrigarro, Luzuriaga..., La Lindeganaino. Azkeneko hau Enkarterrietan ere antzina euskaraz hitzegin zela probatzen saiatuko da (1740). Aranburuk ebidentzat emango du Foruen jatorrizko formulazioa euskaraz egon izana (1696), eta Katxupinek badaki Noek irakatsi zizkela Foruak bere hila euskaldunei, bertsotan gainera, kantatzeko eta hobeki gogoratzeke. Hortik Kantabria izena ere, "patria y región de cantares".

Orain, ordea, XVIII. mendekoak aipatu behar ditugu, guztien aurretik eta gainetik Larramendi, Mañarićuarentzat "el último gran defensor de los dogmas históricos", Caro Barojarentzat "una especie de precursor del movimiento nacionalista". Larramendi, eta haren obrak, batez ere euskal literaturaren historian sartzen dira. Hemen euskararen (eta Euskal Herriaren) apologistak politikoa gisa interesatzen zaigu.

Hiru ideia nagusitan bil daiteke euskararen apologia hori:

1. *Euskararen antzinatzea eta unibertsaltasuna*, Babelko hizkuntz ugalketan sortua, Espainiako lehena. Ondorioz, "los bascongados son los españoles legítimos, impermixtos".

2. *Euskararen perfekzioa*. "Rudem et barbaram linguam, culturam abhorrentem" zeritzon Marianaren aurka, Laramendik "aingurutarra" epaitzen du. XVIII. mendeko eranago, "philosophica" eta "lengua de la razón" ere baderitzo, "distinguida por la propiedad de las voces, la distinción y puntualidad en los modos de hablar..., el concierto y seguridad de las reglas, la consecuencia dellas, la armonía en su dispositiva". Arrandi ulergariak, *El imposible vencido*-ren egileak bezala hizkuntzaren barnea txunditurik deskubritu duenaren baitan. "El bascuence siempre fue lengua adulta y perfecta, como sugerida en fin del mismo Dios en la división de las lenguas, y una de las setenta y dos primitivas y matrices".

3. *Euskararen sorterrotasuna*, beste mintzairak "matriz mayor" honetatik sortu edo aberastu direlarik, ez euskara beste oinarrikoagoren bate-tatik (Laramendik berak *amizcuntza*, *burizcuntza*, esaten du "lengua matriz"). Euskarak latina-ri, grekoari, gaztelaniari zenbat eta zenbat hitz eman dion probatzeko, irudimenek ez zaio sekula falta Laramendiri. Agian ezta umorea ere. Adibidez: "*Desmayar* viene del bascuence *desmayatu*, y éste viene de la voz *maya*, que significa mesa; y como los que están excluidos de la mesa padecen de hambre y desfallecen, por eso se dijo *desmayar*". Edo beste hau: "*Esqueleto* viene del bascuence *esquelea*, que significa pobre, mendigo, pedigüño, y esqueleto es pobre de carnes, y las está pidiendo".

Laramendi (1690-1766).

Hizkuntzaren apologia honi lotuta euskaldunoi buruzko hiru tesi dago: 1. Euskaldunak Tubalen ondorengoak direla, edo arrazaren garbitasuna, nobletasuna, "de la más pura y noble sangre"; 2. Euskal Herria Kantabria dela: alegia, hiru probintziak, Nafarroa eta Iparraldea, Euskadi osoa bat eta dena Kantabria; 3. Euskaldunen independentzia edo burujabetasuna: "Dios..., dividió el mayorazgo total de la tierra en otros mayorazgos menores que adjudicó expresamente a los hijos y nietos de Noé, con derecho de poseer cada uno el suyo, y sin derecho de invadir el ajeno".

Azkeneko esaldia, Gipuzkoari buruz esana bada ere, giltzarrikoa da. Herri edo maiorazgo bakoitza nagusi da bere etxean, inork ez dauka hura kanpotik inbaditzeko eskubiderik. Horixe zen ordea, Laramendiren ustez, errege borbondarra bere interbentzioekin egiten ari zena: inoren maiorazgoa inbaditzen. Apenas dago azpimarratu beharrik, gauzak horrela ikusi ahal izateko presuposituak Laramendiren herrien burujabetasun-filosofia eta jendeen zuzenbide klasikoak zirela, Aita Vitoriarena.

Esaten da —eta ez dago ukatzerik— Laramendi euskal mito zaharren azkeneko defenda-tzailea izan zela ("varón del siglo XVII", Tejada). Egi-egiaz, Laramendiren berrietasuna ez dago hainbeste erabili dituen materialetan (denak tradizionak), horiekin egindako planteamenduen pathos politiko edo abertzalean, joeran baizik (badirudi euskal pentsamenduen historian behin eta berriro gertatzen dela, itxuraz elementu tradizionalekin planteamendu halere radikalak eta iraultzaileak egitea etektuetan: Arana Goirik hala dirudi, Inazio Loiolakoak eta Saint-Cyranek ez besterik, eta beharbada Unamunok eta Zubirik berak ere). Laramendiren planteamendu guztia, izan ere, tradizioko elementu zaharrekin, baina jadanik ez dago Gaztelan eta Koroan hobeto integratzeko joeraz eginda, justu desintegratzeko baizik, frontalki haien kontra (material berdinek bietarako balio dute). Eta planteamendu hau, hipotesi gisa bakarrik bada ere, absolutismo garai hartan sinestuzinezko hiru extremotaraino dago eramanda: 1. Euskadiren independentzia planteatzeraino, Gaztelatik apartatu eta errepublika piriniar bat sortzeko ("república toda de bascongados"), edo komuniogoa zaiolari lotzeko, Ingalaterrari, edo Frantziari. "Qué razón hay..., para que esta nación privilegiada no sea nación aparte, nación por sí, nación entera e independiente de las demás?... ¿Por qué tres provincias en España (y no hablo ya del reino de Navarra) han de estar dependientes de Castilla —Guipúzcoa, Alava y Vizcaya— y otras tres dependientes de Francia, Labort, Zuberoa y Baja Navarra?". 2. Tiranizidioaren hipotesia planteatzeraino, ontzat emanez, erregeak Foruak ezabatu nahiko balitu (Jainkoak ez dezala nahi), euskaldunek hura hiltzea. 3. Biolentzia armaturaren planteamenduraino, berriro ontzat emanez, "que si apurados, e inutilizados todos los demás medios, no queda otra defensa, que el de las armas, puede Guipúzcoa tomarlas para defender sus fueros, y libertad". Gauzak termino horietan planteatzera iristeak esan nahi duen guztiarekin. Iraganeko arrazoi-pide elementuekin bai, baina Laramendi oso etorkizuneko planteamendu bat ari da egiten.

Perotxegi nafarraren *Origen y antigüedad de la lengua bascongada y de la nobleza de Cantabria*, 1731, liburuak ez du interes berezirik. Joanes Etxeberri (*Euskararen Hatsapenak*) eta Mogel euskal literaturaren historiarrarako gertzen dira (ez ohartarazi gabe, Mogelek Pascalen *Gogamenak* itzuli zituela, seinalagarria pentsamenduen historia batetan). Astarloa J. Garatek aski azaldu digu. Mogelek eta Astarloak ere XIX. mendera garamatzate, baina ohartxo pare bat egitea lizentzi bekigü.

XVIII. mende azkenetan Gortetik programatu den euskararen (hobeki, Euskal Herri osoaren) kritika eta burla eduki behar da kontuan Autoreok ulertzeko. Traggiaren eritizia (1795), zuzen ulertua, agian ez da oso okerra. Baina giro hartan ulertzen zitzaion moduan, euskara ez litzateke berezko hizkuntzarik izango, hizkuntz-nahasketa bat baizik: "Las fuentes del vascuence actual fueron la lengua antigua del país, la lengua de los pueblos vecinos españoles (...), las lenguas vencedoras de romanos y godos, las

DE LA ANTIGÜEDAD,
Y UNIVERSALIDAD DEL

BASCUENZE

EN ESPAÑA:
DE SUS PERFECCIONES
y ventajas sobre otras muchas
Lenguas,

DEMONSTRACION PREVIA

AL ARTE,

QUE SE DARÁ A LUZ
defta Lengua.

SU AUTHOR M. D. L.

Con las Licencias necessarias.

En Salamanca: Por Antonio Joseph
Villargordo.

lenguas vencidas en la Aquitania, y las de los astures, gallegos y aragoneses". Alegia, Cura de Montuenga edo J. A. Conde arabistak oso grafikoki interpretatuko duenez (1804), "un pueblo siempre conocido por inculto y bárbaro" baten "guirigay latino-galo-franco-scita". Astarloak, bada, "no es la lengua bascongada... el idioma de los bárbaros del norte", ostera beharko du.

Astarloa, bere ikerketan jatorrizko hizkuntzaren bila, soinu naturalatik abiatu da: soinuok, bakoitzak bere barneko esanahia dutela, uste du; haurtxoek negar egiten dutenean, mutikoe "a" eta neskek "e" esaten dutela, etab. Hizkuntza naturala, beraz, soinu naturalaz osatzen da, soinuok beren esanahi naturala dute.

Pentsamenduen historian, Astarloa ere, Laramendi bezala, ez da interesgarria bere material eta tresneria linguistikoengatik, edo tesi bitxiengatik, planteamenduen moldeengatik baizik. Horretan dira bata zein bestea denboraren isla-da, eta erakusten dute, zinez XVIII. mendeko semeak direla. Edozein ilustraturen antzera, Astarloak lehen hizkuntza "naturalaz", "filosofikoaz" galdetzen du. Ez Jainkoak edo Tubalek irakatsiaz, naturak bere gisara eta kabura sortuaz baino (kreatzailea natura da). Eta ihardun ere, edozein arrazionalistak bezalaxe, Newtonen metodoa edo eredu matematikoa ohi deritzonaren arabera dihardu: hizkuntz masan elementu ahalik simpleenak berezi, axioma mugatu esanguratsu bezala definitu (a/arra, e/eme, etab.) eta konposaketaz eta deribazioz "handik deduzitu" munduan diren beste gauza guztien ezaguera". Descartesek *cogito*-az egin nahiko duen eran, (nahiz eta aitortu beharra egon, bestalde, Europan bederen, joera empirikoez aspaldian baztertua zutela XVII. mendeko arrazionalismoa, beronen metodo deduktibo eta abstraktuekin). Pentsabideetan haustura bat dago, Pozaren edo, Laramendiren beraren ("lengua formada por sólo el ingenio de Dios") planteamolde eta metodo teologikoetatik.

Ilustrazio erditxo bat

Arrisku protestantearen aurka Filipe II.ak Espainia itxi eta isolatu egin zuen. Ez zen izango erabateko itxitasuna (noizpait liburu protestantearen batzuk ezin Pasaiaraino iristeko adinakoa),

baina XVI eta XVII. mendeak funtsean homogeneitate hertsiarekin desarrolatu dira.

XVIII. mendea influentzia frantsesari berriro ateak irekiaz hasten da. Jendea ikasketak berriro Frantzia egitera ateratzen da (Peñaflorida, etab.); atzeritik liburuak eskura daitezke, J. Vinsonek erakutsi duenez, J. F. Trebosc Baionako liburudendiaren bitartez batez ere (1742tik aurrera). Mr. Feren ondoren denek diotenez *Entziklopediaren* 11 harpidedun omen zegoen Bergaran bakarrik.

Ilustrazioaren emaitzarik positiboena, zalantza gabe, ikasketei ematen jakin duen, edo eman nahi izan dien, inportantzia egon da. Erdi Arotik Moderniara historia bere prozesuan hartzen badugu; domingotarrak izan dira (XIII), otoi-tza eta lana agintzen zuen monastegien tradizioan, otoi-tza eta estudioa ezartzen lehenak, izpiritu urbano berriari zego-kionez. Baina berak predikariak

izango dira, ez irakasleak. Jesuitak (XVI) estudioari eta irakaskuntzari eman zaizkio, baina ikasketen kontzeptu klasikoarekin: ikasketak biziki indartu dituzte, ez espreski berri-tu. Ilustratuek, XVIII. mendean, ikasketen kontzeptu berri bat ekarri dute, xedeak nahiz metodoak iraultzeko asmoz.

Asmoz, esan behar, Euskal Herriari dago-kionean behintzat, oso urrutira iristerik ez bait da egon. Fundatzaileen asmoen kontra, ikasleria Bergaran kontserbakorra izan da. "La mayor parte de esos estudiantes seguía, sin embargo, afe-rrada a las tradiciones culturales españolas y no habían querido aceptar las ideas innovadoras del ambiente científico (...) Abundaban en éste —Ber-garan— los alumnos para las clases de Religión y Filosofía, de Latín y aun de Matemáticas (...) Pero era escaso, en cambio, el número de los colegiales que se interesaban por las Ciencias

físico-naturales y por los conocimientos útiles o de aplicación, que todavía no se estimaban social-mente" (L. Silván).

Giroarengatik edo, halaber, ilustratuek Eus-kal Herrian ez dute inolako publikazio ideologi-korik ere egin nahi izan (gerora hainbeste estila-tuko den zientifiko "hutsaren" modura, inolako "filosofiatan" edo "politikatan" konprometatu gabe). Zuhurragoa zen memoria eta protokolo positibo soiletara mugatzea. Eta halere ikustea dago Pin-ta Llorenteren liburuan, zenbat auzi eta istilu erabili zituzten Euskal Herriaren Adiskideek Inki-sizioarekin, liburu debekatuak edukitzeagatik, edo fedearen kontrako esaldiengatik.

Erreforma eta kontrarreforma zirela eta, Eus-kal Herria humanismo laurden batekin geratu da XVI eta XVII. mendeetan. XVIII.ean Ilustrazio erditxo batekin. Gainera badatorren iraultzak ere, XIX.ean, irauli baino gehiago nahastu egingo du.